

De weergave van Ruth

Een uiteenzetting van beeld en woord uit de zestiende en zeventiende eeuw

Masterscriptie Kunstgeschiedenis

Naam:	Larissa Nijzink
Studentnummer:	S3045005
Begeleider:	Dr. Bram de Klerck
E-mailadres:	larissanijzink@outlook.com
Datum:	18 mei 2015

Inhoudsopgave

Woord vooraf	3
Inleiding	4
Over Ruth	6
Ruth in de kunsten	13
Ruth in woord en geschrift	46
Conclusie	58
English summary	60
Bibliografie	61
Illustraties	63
Verantwoording illustraties	80

Woord vooraf

De verbeelding van de persoon Ruth in de zestiende en zeventiende eeuw is een heel specifiek onderwerp. Enige uitleg over de keuze van dit onderwerp lijkt me gepast. Het onderwerp is eigenlijk puur uit persoonlijke interesse gekozen. Mijn passie ligt bij de zestiende en zeventiende eeuwse kunst in Nederland, voornamelijk de religieuze kunst. Het idee voor deze scriptie is voortgevloeid uit een afsluitend werkstuk van een collegereeks over deze periode. De opdracht was om een tentoonstelling op te zetten over een eigen gekozen onderwerp uit de Gouden Eeuw in Nederland. Omdat de historieschilderkunst erg in opkomst was in deze periode, was een eerste afbakening snel gemaakt. Vrij snel besloot ik aandacht te willen schenken aan verbeeldingen van Bijbelse vrouwen. Ik heb zo van deze opdracht genoten dat ik hier graag verder mee wou. Door het onderwerp verder af te bakenen van tien vrouwen naar één vrouw, was mijn onderwerp gekozen.

Ik heb er lang over gedaan om deze scriptie uiteindelijk af te ronden. Dat was allemaal niet gelukt zonder de hulp van een paar personen die ik graag zou willen bedanken. Als eerste is dat Marieke de Gooijer. Vaak leek het allemaal zo helder in mijn hoofd, terwijl ik op papier stappen oversloeg. Marieke heeft me geholpen meer orde te scheppen in de chaos. Tevens wil ik graag mijn moeder bedanken voor het lezen en waar nodig corrigeren van de tekst. Bedankt mam, voor de talloze keren dat jij met mij mijn scriptie wilde doornemen, totdat we er allebei met tunnelvisie naar gingen kijken. Uiteindelijk dacht ik het licht te zien en ik zag, dat het goed was.

Inleiding

Deze scriptie heeft als onderwerp de iconografie van het boek Ruth in de Nederlandse kunst in de zestiende en zeventiende eeuw. In deze periode zijn de verbeeldingen van Ruth, als Bijbelse figuur, bijzonder populair en erg in opkomst. Voor en na deze tijd zijn de verbeeldingen van Ruth zeldzaam. Tekeningen met Bijbelfiguren zijn vóór de vijftiende eeuw slechts in kostbare manuscripten toegankelijk. De ontwikkeling van de prentkunst draagt bij aan de verspreiding buiten kerken, kloosters en kastelen. Tijdens en na de reformatie beleeft de historieschilderkunst haar piek.

Het doel van deze scriptie is het geven van een overzicht van kunstwerken uit de betreffende periode, waarin het verhaal van Ruth een rol speelt. Er zal gekeken worden naar de ontwikkelingen binnen de kunst en de betekenis die in de zestiende en zeventiende eeuw gegeven wordt aan het verhaal van Ruth. De hoofdvraag luidt: welke thema's van het boek Ruth worden nadrukkelijk belicht in de Nederlandse kunst van de zestiende en zeventiende eeuw in vergelijking met schriftelijke bronnen?

Deze afbakening schept de criteria waaraan de onderzoekscasussen in de hoofdstukken getoetst zullen worden. In hoofdstuk één wordt de inhoud van de vier boeken van Ruth behandeld en vergeleken met de herverselling van Flavius Josephus (37-100), zijn *Joodse Oudheden*. Het is een adaptatie van de Bijbelse geschiedenis. Hij schrijft dit werk rond 93-94 na Christus. Josephus was en blijft tot deze dag een van de meest bekende en belangrijke registrators van de geschiedenis van de joden.¹ Hij begint bij de schepping en gaat door tot zijn eigen tijd. In Nederland is zijn werk voor het eerst als compleet vertaald te lezen in 1533. In vele huizen ligt het naast de Bijbel, omdat Josephus vertelt over de tijd waarover de Bijbel ook spreekt. Vandaag de dag wordt het nog steeds gelezen en beleeft het zijn vijfde Nederlandse druk.² Dit hoofdstuk heeft een tweeledig doel. Er zal allereerst aandacht worden besteed aan de verschillen tussen de teksten. Dit is van belang, aangezien kunstenaars in de zestiende en zeventiende eeuw veelvuldig gebruik maken van Josephus' herverselling. Daarnaast is dit hoofdstuk bedoeld om dieper in te gaan op het verhaal zelf. Door het uitleggen van het verhaal, zal in het volgende hoofdstuk gemakkelijker een connectie gemaakt kunnen worden met de afbeeldingen. De bijzonderheden in het boek Ruth zullen voor de lezer kort aangestipt worden.

In hoofdstuk twee zal begonnen worden met de daadwerkelijke analyse van de verschillende werken met Ruth als onderwerp. Er zal aan de ene kant terugverwezen worden naar het vorige hoofdstuk om te zien op welke Bijbelverzen of welke gedeeltes van de *Joodse Oudheden* de kunstenaars zich hebben gebaseerd. Tevens zal een ontwikkeling geschetst worden, in welke mate de kunstenaars zich onderscheiden van hun voorgangers. Er wordt begonnen met de prentenseries van Hendrick Goltzius (1558-1617) uit 1576-1579 en Philips Galle (1537-1612) uit 1579. Zij stellen met

¹ McGing (2006), VII.

² Janse (2008).

hun series een voorbeeld voor de kunstwerken die zullen volgen. Deze schilderijen worden vervolgens behandeld volgens de indeling van de vier boeken van Ruth. Binnen deze afbakening zullen ze chronologisch geanalyseerd worden. Hierna volgen de afwijkingen die niet binnen een van de vier boeken te plaatsen zijn.

In het laatste hoofdstuk wordt gekeken of woord en beeld overeenkomen. De exegeses van enkele theologen uit de zeventiende eeuw zullen besproken worden. De thema's die zij belichten zullen kort teruggekoppeld worden naar de thema's die in de kunst de boventoon voeren om te zien of ze overeenkomen. De meest volledige preken en commentaren zijn van de Nederlander Franciscus Burmannus (1628-1679): *De Rigteren Israels, ofte Uitlegginge ende Betragtinge van de Boeken Josua, der Rigteren Ruth* (Utrecht, 1675) en de twee uit Engeland afkomstige theologen: Thomas Fuller (1608-1661) en Richard Bernard (1567-1641). Zij hebben respectievelijk geschreven: *Two Sermons: the first, Comfort in calamitie, teaching to well, the other, The grand assizes minding to dye well* (Londen, 1654) en *Ruths recompence: or a commentarie upon the booke of Ruth* (Londen, 1628).

De resultaten van het onderzoek zoals dat hiervoor is uitgezet, zullen worden gerecapituleerd in de conclusie. Uiteindelijk zal dit leiden tot een overzicht van de verbeelding van het boek Ruth in de zestiende en zeventiende eeuw in Nederland, aan de hand van kunstenaarsmonografieën en repertoria. Ook is gekeken naar gespecialiseerde literatuur over de uitbeelding van het Oude Testament. Dit onderzoek is uitgevoerd omdat er zo weinig over de verbeelding van Ruth bekend is. Zij komt veelvuldig voor in de kunsten, maar zij is altijd onderdeel geweest van series over vrouwen in de Bijbel of ze staat geheel op zichzelf. Daarnaast laat deze scriptie zien dat beeld en tekst over Ruth in de zestiende en zeventiende eeuw op elkaar aansluiten, uitgevoerd door middel van een iconografische benadering en literatuuronderzoek. Burmannus, Fuller en Bernard hebben vooral inzicht getoond hoe over Ruth werd gedacht in de zeventiende eeuw.

Over Ruth

Het boek Ruth is het kortste boek uit de Bijbel. De gelijknamige vrouw Ruth speelt hierin de hoofdrol. Ondanks het feit dat dit verhaal wordt verteld in het kortste Bijbelboek, wordt het veelvuldig weergegeven in de zestiende en zeventiende eeuw. De kunstenaars gebruiken naast de Bijbel de *Joodse Oudheden* (93-94) van de Romeins-joodse geschiedschrijver Flavius Josephus (37-100) om inspiratie op te doen. Omdat zijn werken veel geraadpleegd worden, zal in dit hoofdstuk een vergelijking gemaakt worden tussen beide versies om te zien waarin zij overeenkomen en verschillen.

Het verhaal

Het boek Ruth beschrijft hoe Elimelech en Naomi met hun twee zonen, Machlon en Chilion, vanuit Bethlehem verhuizen naar het aangrenzende Moab, omdat er een hongersnood heerst. Daar trouwen de zoons met Moabitische vrouwen, Ruth en Orpa. Wanneer Elimelech daar sterft, vervolgens Machlon en daarna Chilion, besluit Naomi terug te keren naar Bethlehem, samen met haar schoondochters. Bij de grens zegt Naomi echter tegen hen dat ze terug moeten keren naar huis. Orpa kust haar vaarwel, maar Ruth wil hier niets van weten. Daarop zegt Naomi tegen Ruth dat haar schoonzuster teruggaat naar haar volk en dat zij dat ook zou moeten doen. Ruth wil Naomi echter niet verlaten en zegt dat ze zal volgen waar Naomi ook gaat en roept God op als getuige. Naomi ziet in dat Ruth vastbesloten is om met haar mee te gaan en daarop gaan zij samen naar Bethlehem. Eenmaal aangekomen in de stad, besluit Ruth aren te lezen op de gemaaide velden. Toevallig komt zij terecht op de velden van Boaz, een verwant van Elimelech. Deze begunstigt haar door de maaiers op te dragen extra veel aren achter te laten. Wanneer Naomi ziet hoe goed Boaz voor Ruth zorgt, raadt Naomi haar aan hem te herinneren aan zijn verplichting een huwelijk te sluiten met de vrouw van een overleden familielid, zoals de joodse wet voorschrijft. Boaz stemt in om te trouwen en uit dit huwelijk wordt Obed geboren. Obed zal de grootvader worden van koning David en daarmee ook een voorouder van Christus.

De opkomst van Flavius Josephus in de zestiende eeuw

Flavius Josephus is een joodse geschiedschrijver. Hij was en blijft tot deze dag een van de meest bekende en belangrijke registrators van de geschiedenis van de joden.³ Joseph, zoon van Mattias, komt ter wereld in Jeruzalem in het jaar 37 na Christus, tijdens Caligula's eerste jaar als keizer van Rome. Rond deze tijd duurt de Romeinse bezetting al honderd jaar. Josephus komt uit een prominente familie en geniet een goede opleiding in Rome. Centraal in zijn werken staat een grote passie voor het judaïsme, om het te verdedigen, prijzen, promoten en uit te leggen.⁴ Zijn eerste grote werk is *De joodse oorlog* (Rome, 74-79 na Chr.), het is een serie van zeven boeken over de opstand van het

³ McGing (2006), VII.

⁴ Ibidem, VII, IX, XI.

joodse volk tegen Rome.⁵ Zijn grootste werk volgt in 93-94 na Christus: *Joodse Oudheden*. Het is een ambitieus werk over de geschiedenis van de joden, van de Schepping tot aan de opstand in 66 na Christus. Het bestaat uit twintig boeken, waaronder een complete adaptatie van het Oude Testament.⁶ Aan het eind van zijn *Joodse Oudheden* is een autobiografische appendix toegevoegd die ook los gelezen kan worden: *Vita*. Het is geen volledige beschrijving van Josephus' leven, want van de 430 hoofdstukken zijn er bijvoorbeeld 383 gewijd aan het halfjaar waarin hij bevelvoerder is van de joodse strijdmacht in 66 na Christus.⁷

In Nederland is Josephus' *Joodse Oudheden* compleet vertaald in 1533. In vele huizen ligt het werk naast de Bijbel, omdat Josephus vertelt over de tijd waarover de Bijbel ook spreekt. Vaak is hij uitvoeriger dan de Bijbel, maar dat is zijn eigen interpretatie van de tekst. Zijn werken worden daarom graag gelezen in de tijd dat men in de Nederlanden op grote schaal Bijbelteksten grondiger gaat bestuderen. De details die Josephus toevoegt, hebben ook invloed gehad op de uitbeeldingen.⁸

Dit grondig bestuderen gebeurt onder invloed van de reformatie. Door het opkomende protestantisme gaat men de Bijbelse verhalen steeds meer in moraliserende zin interpreteren. De verhalen en beschreven normen en waarden worden namelijk een leidraad voor het dagelijks leven.⁹ Daarnaast is het de Hollandse kunstenaars er vooral om te doen om de bewogen levensgeschiedenis van de afzonderlijke Bijbelse helden weer te geven. Aan deze helden, de mensen uit de verhalen, gaat men zich steeds meer spiegelen in de zestiende eeuw. In deze tijd waarin de katholieke heiligen verbannen worden omdat zij niet Bijbels correct zijn, heeft men behoefte aan nieuwe voorbeeldfiguren. Deze vindt men in de afzonderlijke personages in de Bijbel. Juist Josephus richt zich in zijn *Joodse Oudheden* op het navertellen van het Oude Testament als een geschiedenis van Bijbelse helden. Hij doet dit door de Bijbel te adapteren in zijn eigen Griekse stijl en vooral met aandacht voor beroemde figuren als Abraham, Mozes, David en Salomon.¹⁰

Over Ruth schrijft Josephus echter kort en bondig. Hij vermeldt zelf aan het eind van zijn adaptatie van het boek Ruth dat hij zich verplicht voelt het verhaal op te nemen. Dit verhaal toont namelijk volgens hem de almacht van God om een persoon als Ruth, een heiden, in de koninklijke lijn van David te plaatsen.¹¹ Josephus houdt de traditionele verdeling van het boek Ruth in vier delen niet aan. Voor een overzichtelijke weergave zal de vergelijking tussen de Bijbel en de *Joodse Oudheden* volgens deze verdeling wel aangehouden worden.

⁵ McGing (2006), XIII.

⁶ Ibidem, XIV, XV.

⁷ Ibidem, XIII.

⁸ Janse (2008).

⁹ McGing (2006), XIV-XV.

¹⁰ Ibidem, XIV-XV.

¹¹ Meijer (2005), 451.

Ruth 1

Boek één gaat over de aankomst van Naomi en haar gezin in Moab en vervolgens haar terugkeer naar Bethlehem, samen met Ruth. In vergelijking met de Bijbel valt op dat Josephus weinig aandacht schenkt aan het gegeven dat Ruth er voor kiest om bij Naomi te blijven, hij vermeldt alleen het feit. In de Bijbel staat uitgelegd waarom Naomi graag wil dat Ruth en Orpa teruggaan naar hun moederlijk huis. Zij heeft namelijk geen zonen meer om uit te huwen. In hun thuisland maken de schoonzussen in ieder geval nog kans om opnieuw te kunnen trouwen. Als een vrouw in die tijd haar man, vader, broer of een ander nastand mannelijk familielid verliest, is ze verweesd. Naomi stuurt haar schoondochters terug naar hun moeders, zodat zij in een dergelijke situatie als vertegenwoordiger kunnen optreden en een nieuwe echtgenoot voor hun dochters kunnen zoeken.¹²

Wat Josephus ook niet benoemt, is de koppigheid van Ruth. Zij weigert meerdere malen om Naomi alleen te laten, waarop Naomi uiteindelijk toegeeft. Ruth spreekt in dit gedeelte een paar belangrijke woorden. Josephus besteedt hier geen aandacht aan, terwijl dit in de Bijbel het moment is van Ruths bekering. Zij geeft hier namelijk duidelijk aan voor Naomi en haar God te willen gaan:

‘Maar Ruth zeide: val mij niet tegen, dat ik u zou verlaten, om van achter u weder te keren; want waar gij zult heengaan, zal ik ook heengaan, en waar gij zult vernachten, zal ik vernachten; uw volk is mijn volk, en uw God mijn God.’¹³

Josephus vermeldt alleen dat na de dood van Elimelech, Machlon en Chilion, Naomi besluit terug te keren naar Bethlehem. Zij weet Orpa over te halen om terug te gaan, maar Ruth weigert. Josephus blijft met boek één heel zakelijk. Hij houdt zich aan de feiten en vertelt precies wat nodig is voor een goed verloop van het verhaal:

‘Na verloop van tien jaar stierf Abimelech, en zijn zoons kort na hem. [...] Naomi wilde weer naar haar land terug, omdat ze had gehoord dat het daar nu goed ging. Haar schoondochters wilden echter niet van haar gescheiden worden. [...] Toen ze nogmaals haar eigen situatie in ogenschouw nam, smeekte ze haar schoondochters om daar te blijven en niet samen met haar een onzekere toekomst tegemoet te gaan door hun vaderland te verlaten. Daarop bleef Orpha, maar Ruth, die niet te overreden was, nam ze met zich mee om alle lotgevallen met haar te delen.’¹⁴

¹² Stol (2012), 181.

¹³ Ruth 1:16.

¹⁴ Meijer (2005), 448-449.

Ruth 2

Ook over het tweede boek blijft Josephus kort van stof. Dit is het boek waarin de terugkomst van Ruth en Naomi in Bethlehem besproken wordt. Ruth besluit kort na hun terugkeer aren te rapen. Zij doet dit, omdat ze zonder bezittingen aangekomen zijn en weinig hebben. Het is het recht van de armen om op de velden van een grootgrondbezitter te rapen wat over is van de oogst, zoals in Leviticus genoemd wordt:

‘Als gij nu den oogst uws lands zult inoogsten, gij zult, in uw inoogsten, den hoek des velds niet ganselijk afmaaïen, en de opzameling van uw oogst niet opzamelen; voor den arme en voor den vreemdeling zult gij ze laten; Ik ben de HEERE, uw God!’¹⁵

Ruth komt terecht op de velden van Boaz, een verwant van Naomi. Naomi is blij met deze ontwikkeling, want Boaz kan optreden als ‘losser’. Dit betekent dat wanneer Ruth met hem zou trouwen, het erfdeel van Elimelech niet verloren gaat aan een vreemde en daarmee buiten de familie zou vallen.

Wat Josephus anders doet dan wat in de Bijbel beschreven wordt, is dat hij deze gebeurtenissen wel behandelt, maar dan vele malen beknopter. Hij weet in één alinea te beschrijven waar de Bijbel een aantal pagina’s voor vrijmaakt. Feitelijk wordt er niets overgeslagen van het verhaal, maar het toont wel aan dat Josephus dit tweede boek van Ruth minder belangrijk schijnt te vinden:

‘Toen Ruth met haar schoonmoeder naar de stad Bethlehem was gekomen, werden ze gastvrij ontvangen door Boaz, een familielid van Abimelech. [...] Het werd nu oogsttijd en Ruth ging met toestemming van haar schoonmoeder naar het veld om aren te lezen en zo aan het benodigde voedsel te komen. Toevallig kwam ze ook op het grondgebied van Boaz. [...] Hij zei dat ze welkom was op zijn grond en wenste haar het genot van alle goeds toe. Hij wilde ook niet dat ze nog langer aren las, maar gaf haar toestemming om zoveel aren af te snijden en mee te nemen als ze wilde. [...] Ruth vertelde nu haar schoonmoeder wat Boaz tegen haar had gezegd. Toen Naāmis haar had verteld dat Boaz een familielid was en waarschijnlijk uit piëteit voor hen zorgde, ging ze de volgende dagen opnieuw naar het veld om samen met de dienstmeiden van Boaz aren te lezen.’¹⁶

Ruth 3

In het derde boek gaat het in de Bijbel om de voorbereidingen die Ruth en Naomi treffen om Boaz als lossers te laten optreden. Ruth moet zich baden, zalven, goede kleren aantrekken en naar de dorsvloer gaan. Daar zal ze Boaz treffen. Zij komt aan in de nacht en vlijt zich aan zijn voeten. Wanneer hij

¹⁵ Leviticus 23:22.

¹⁶ Meijer (2005), 449-450.

wakker wordt en haar daar ontdekt, vraagt zij hem zijn vleugels uit te spreiden en zijn plicht als lossers te vervullen. Het uitspreiden van de vleugel betekent het aangaan van een verbond en wordt duidelijk in een passage uit Ezechiël:

‘Toen kwam Ik u voorbij en zag u. En zie de tijd der liefde was voor u gekomen. Ik spreidde mijn vleugel over u uit en bedekte uw naaktheid. Ik ging onder ede een verbond met u aan, luidt het woord van de Here.’¹⁷

Ruth herinnert Boaz aan zijn plicht als lossers, want wanneer een man kinderloos sterft, heeft zijn broer of meest naaste verwant de taak om voor de gestorvene nageslacht te verwekken bij de weduwe, opdat zijn naam niet uit Israël zal worden gewist. In Deuteronomium wordt hier melding van gemaakt:

‘Wanneer broeders samenwonen, en een van hen sterft, en geen zoon heeft, zo zal de vrouw des verstorvenen aan geen vreemden man daarbuiten worden; haar mans broeder zal tot haar ingaan, en nemen haar zich ter vrouwe, en doen haar den plicht van eens mans broeder.’¹⁸

Josephus laat het stuk waarin Naomi Ruth aanwijzingen geeft om zich te baden en voor te bereiden in zijn geheel weg. Ook het gedeelte dat Ruth Boaz expliciet vraagt haar lossers te zijn, neemt Josephus niet over. Verder noemt hij niet dat Ruth de nacht bij Boaz heeft doorgebracht, maar lijkt het alsof hij haar meteen wegstuurt bij zijn ontwaken. Deze wijzigingen van Josephus verschillen nog niet heel erg met het verhaal in de Bijbel, het zijn zaken die lichtelijk aangepast zijn of niet echt van belang voor een goed verloop. Wederom betekent dit eigenlijk dat Josephus weigert meer te vertellen dan nodig is. Hij houdt zich bij de hoofdzaak van dit boek en dat is dat Ruth naar Boaz gaat om hem aan zijn plicht te herinneren:

‘Enige dagen later, toen het gerst al van het kaf was gezuiverd, kwam Boaz zelf en legde zich op de dorsvloer te ruste. Toen Naāmis dat hoorde, bedacht zij een plan dat Ruth bij hem kwam te liggen. [...] Ruth, die het als haar vrome plicht beschouwde de opdrachten van haar schoonmoeder op geen enkele manier tegen te spreken, ging naar de dorsvloer. Boaz, die in een diepe slaap lag, had voor het moment niets in de gaten, maar toen hij midden in de nacht wakker werd en het meisje aan zijn voeten zag liggen, vroeg hij wie ze was. Zij zei hem haar naam en vroeg hem, alsof hij haar meester was, om vergeving. [...] ‘De hele zaak’, zei hij, ‘zal op de volgende wijze worden afgehandeld. Eerst zal aan hem die nauwer aan jou verwant is dan ik worden gevraagd of hij jou tot vrouw wil nemen. Als hij dat wil, moet je hem volgen. Als hij dat weigert, zal ik jou tot mijn wettige echtgenote maken.’¹⁹

¹⁷ Ezechiël 16:18.

¹⁸ Deuteronomium 25:5.

¹⁹ Meijer (2005), 450.

Ruth 4

In het derde boek is duidelijk geworden dat Boaz niet als enige kan optreden als lossers. Hij gaat in boek vier naar de stadspoort waar een tiental oudsten aanwezig is. De tien mannen staan voor een symbolisch aantal getuigen. De stadspoort is geen ongebruikelijke plek om zulke zaken te laten plaatsvinden. Het is een plaats waar in de Bijbel vaak openbare volksvergaderingen worden gehouden, om het ook openbaar te laten zijn. Een zaak als het losserschap bepalen, is namelijk een aangelegenheid die de hele gemeenschap betreft.

Het is dan ook op die plek dat de eerste lossers afstand doet van zijn rechten op de grond van Elimelech en op Ruth, opdat hij, zoals in de Bijbel staat '[zijn] erfdeel niet misschien verderve.'²⁰ Dit komt er op neer dat hij er weinig in ziet om de naam van een ander in leven te houden, ten koste van zijn eigen naam, dat zou zijn erfdeel doen versnipperen, aangezien hij dan nageslacht in de familie van Naomi zou bezorgen. Josephus legt dit iets helderder uit: 'dat hij al een vrouw en kinderen had.'²¹ Omdat de lossers afstand doet van zijn rechten, ontdoet hij zich overeenkomstig het voorschrift van de Thora van zijn schoen, want wat je met een schoen betreedt, eigen je jezelf toe. In dit geval ontdoet de lossers zich met het uittrekken van zijn schoen van zijn rechten op Ruth en het erfdeel van Elimelech, zoals in de wetten van Deuteronomium beschreven staat:

'Dan zullen hem de oudsten zijner stad roepen, en tot hem spreken; blijft hij dan daarbij staan, en zegt: Het bevalt mij niet haar te nemen; Zo zal zijns broeders vrouw voor de ogen der oudsten tot hem toetreden, en zijn schoen van zijn voet uittrekken, en spuwen in zijn aangezicht, en zal betuigen en zeggen: Alzo zal dien man gedaan worden, die zijns broeders huis niet zal bouwen.'²²

Josephus geeft de gebeurtenissen in dit boek anders weer. Hij laat Boaz zeggen dat Ruth zich later bij hem moet voegen bij de stadspoort. Dit zodat zij de schoen in ontvangst kan nemen van de lossers. In de Bijbel staat duidelijk dat Naomi Ruth nog tot rust maant en alles aan Boaz moet overlaten. Zij is in dit boek dan ook niet aanwezig bij de stadspoort. Josephus geeft haar wel weer in zijn *Joodse Oudheden* en laat haar, zoals Deuteronomium voorschrijft, de lossers in zijn gezicht spugen. Dit gaat aan haar voorbij in het Bijbelverhaal, aangezien ze niet bij de stadspoort aanwezig is. Josephus schrijft:

'[Boaz] kwam tegen de middag naar de stad, riep de raad van oudsten bijeen, liet Ruth halen en riep ook de man op die het meest aan haar verwant was. Toen deze was verschenen zei Boaz: 'Bezit jij het erfgoed van Abimelech en zijn zoons?' Hij bevestigde dat de wetten hem dat recht gaven vanwege zijn nauwe verwantschap. 'Dan moet je', zei Boaz, 'niet slechts de helft van die wetten in acht nemen,

²⁰ Ruth 4:6.

²¹ Meijer (2005), 450.

²² Deuteronomium 25: 8-9.

maar alles doen wat die wetten voorschrijven.’ [...] Maar hij stond zowel de grond als de vrouw af aan Boaz, met als argument dat hij al een vrouw en kinderen had. Boaz riep nu de raad van oudsten als getuige aan en beval de vrouw om volgens de wetten op de man af te gaan, hem zijn schoenen uit te trekken en hem in zijn gezicht te spugen.’²³

Einde van het boek Ruth

Een verschil in de eindes van beide boeken wordt duidelijk door de joodse achtergrond van Josephus. Aangezien de joden alleen het Oude Testament gebruiken, benadrukt Josephus dat Ruth en Boaz de voorouders zullen zijn van David, die tot koning verheven wordt en een groot rijk zal stichten.²⁴

De Statenvertaling staat in een protestantse traditie, waar de Messias erkend wordt in het Nieuwe Testament. Daarom wordt in het boek Ruth vooruitgewezen naar zijn komst: het aanwezige volk en de oudsten getuigen namelijk dat het huis van Boaz zal zijn als het huis van Perez, die Thamar aan Juda baart. Daarmee wordt de nadruk gelegd op de Messias, die uit de lijn van Juda stamt.²⁵

Conclusie

In vergelijking met de Bijbel valt op dat Josephus in zijn adaptatie beknopter is. Hij geeft zelf ook aan dat hij zich alleen verplicht voelt het verhaal op te nemen in zijn vertellingen, omdat het de voorgeschiedenis van koning David toont. Omdat hij het verhaal zo inkort, heeft hij wel belangrijke zaken weggelaten. Zo schrijft hij bijvoorbeeld niet over de geloofsgetuigenis van Ruth en daarmee haar standvastigheid in boek één. Daarnaast heeft Josephus weinig aandacht voor boek twee en drie. Hij houdt zich aan de feiten en noemt alleen wat nodig is voor een goed verloop van het verhaal. En hoewel Josephus er over het algemeen voor kiest gebeurtenissen niet op te nemen in zijn adaptatie, voegt hij opmerkelijk genoeg één ding toe aan boek vier dat niet in de Bijbel staat, namelijk dat Ruth aanwezig is wanneer Boaz bij de stadspoort is met de andere loser. In de volgende hoofdstukken zal blijken dat juist de dingen die Josephus bewust weglaat of toevoegt, belangrijke elementen worden binnen de schilderkunst.

²³ Meijer (2005), 450.

²⁴ Ibidem, 451.

²⁵ Ruth 4:11

Ruth in de kunsten

In de Nederlandse kunst van de zestiende en zeventiende eeuw is de thematiek van het boek Ruth veelvuldig behandeld. In deze periode komt Ruth als persoon voor in de teken- en prentkunst, maar voornamelijk in de schilderkunst. Veel van de scènes die op schilderij zijn weergegeven, komen echter ook voor in de teken- en prentkunst. Er bestaat een opmerkelijke relatie tussen de reeksen prenten van Hendrick Goltzius en Philips Galle en de schilderijen met Ruth als onderwerp. Om deze reden zullen eerst de werken van deze prentkunstenaars besproken worden. Vóór de werken van Goltzius en Galle zijn verbeeldingen van het boek Ruth namelijk zeldzaam.²⁶

Schilders zijn vaak geneigd prenten als voorbeeld te nemen. Daarom zullen de schilderijen met Ruth als onderwerp behandeld worden in verhouding tot de prenten. Deze werken zullen per boek besproken worden. Het hoofdstuk wordt afgesloten met prenten en schilderijen die niet passen bij deze indeling, maar waarvan wel duidelijk is dat het afgebeelde te plaatsen valt binnen het boek Ruth.

De twee series van Goltzius en Galle en de thema's uit het boek Ruth

Hendrick Goltzius (1558-1617) en Philips Galle (1537-1612) hebben beiden een prentenserie gemaakt over de vier boeken van Ruth. De serie van Goltzius is een eigen inventie en Galle heeft zich in zijn prenten geheel gebaseerd op de tekeningen van Adriaan de Weerdt (1510-1590).²⁷ Het zijn elk vier prenten die een scène tonen uit een van de vier boeken. De afgebeelde thema's zijn nagenoeg hetzelfde. Zoals zal blijken, vertonen zowel de iconografie als de details van de werken veel overeenkomsten. Tevens vermelden beide prentkunstenaars in het onderschrift van de prent wat er precies wordt afgebeeld.

²⁶ Dudok van Heel (2006), 390.

²⁷ Adriaan de Weerdt, *Het verhaal van Ruth*, ca. 1557-1578, inkt op papier, 21.2 x 2.70 cm, Rijksmuseum Amsterdam, in: Friedrich Hollstein, *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450-1700* (dl. 7), Rotterdam 2004, 75.

12.) Hendrick Goltzius, *Orpa verlaat Ruth en Naomi*, 1576.

Onderschrift: Haar moeder laat Orpa de Moabitische vrouw vertrekken/Ruth blijft trouw aan Naomi en haar God, het beste wat ze kon doen.

8.) Philips Galle naar Adriaan de Weerdt, *Orpa verlaat Ruth en Naomi*, 1579.

Onderschrift: Orpa keert terug naar haar vaderland en verlaat haar zus, en alleen Ruth blijft bij haar moeder.

Goltzius en Galle: Ruth 1

Hendrick Goltzius geeft zijn eerste prent uit in 1576 (afb. 12). Het werk draait om het afscheid van Orpa. Zij keert terug naar Moab, terwijl Ruth bij Naomi blijft. Op de prent scheiden zich hun wegen, Naomi en Ruth gaan naar links, Orpa naar rechts. Zowel de gebaren, de houding als de gezichtsuitdrukking zijn zo afgebeeld dat ze verdriet uitdragen. De vrouwen zien elkaar namelijk voor de laatste keer. Hoewel hun lichamen al van elkaar af gedraaid zijn, kijken ze nog een laatste keer naar elkaar, met een gekwelde uitdrukking op hun gezicht. Naomi groet Orpa een laatste keer. De vrouwen zijn te zien op de voorgrond en de achtergrond toont welke weg zij zijn gegaan, namelijk door een bosrijke omgeving. Rechts onderin is een scène afgebeeld die zich eerder afspeelt, waar de vrouwen afscheid van elkaar nemen. We zien Naomi en Orpa elkaar omhelzen, Ruth staat naast hen.

Philips Galle geeft zijn prent uit in 1579 (afb. 8). Net als bij Goltzius staan de drie vrouwen centraal op de prent. Waar de vrouwen bij Goltzius verdrietig afscheid van elkaar nemen, lijkt hun houding op het werk van Galle te zijn veranderd. Naomi zit op de prent van Galle, ze heeft haar bovenlichaam naar Orpa gedraaid. Ze kijkt streng en maakt een afwijzend gebaar. Ruth lijkt ook afkeuring uit te stralen. Ze zit naast Naomi en hoewel haar lichaam naar Orpa is gedraaid, heeft ze haar gezicht afgewend. Orpa is in tegenstelling tot Ruth en Naomi staand weergegeven. Ze lijkt al weg te lopen, maar neemt een twijfelende houding aan. Haar lichaam is van haar familie weggedraaid, maar ze kijkt nog een laatste keer om.

5.) Hendrick Goltzius, *Ruth leest aren in het veld van Boaz*, 1576.

Underschrift: wanneer Ruth de aren leest in het veld, spreekt Boaz: God heeft je beloond. Voor je barmhartigheid naar Naomi.

9.) Philips Galle naar Adriaan de Weerdt, *Ruth knielt voor Boaz*, 1579.

Underschrift: Terwijl Ruth het geel van de akker verzamelt, kwam ze, toevallig, terecht op de velden van Boaz.

Goltzius en Galle: Ruth 2

Het moment dat voor beide prentkunstenaars representatief is voor boek twee, is wanneer Ruth aren gaat rapen op de velden van Boaz. Goltzius' prent uit 1579 toont de ontmoeting van Ruth met Boaz (afb. 5). Net als bij zijn vorige werk plaatst Goltzius de belangrijkste figuren centraal op de voorgrond. Ruth knielt voor de voeten van Boaz. Ze heeft de geraapte aren in haar armen en kijkt vragend naar hem op. Boaz staat voor haar en gebaart naar Ruth, als om haar te zeggen dat zij veilig is op zijn land en geeft haar verdere instructies:

‘Ga niet, om in een ander veld op te lezen; ook zult gij van hier niet weggaan, maar hier zult gij u houden bij mijn maagden. Uw ogen zullen zijn op dit veld, dat zij maaien zullen, en gij zult achter haarlieden gaan; heb ik den jongens niet geboden, dat men u niet aanroere? Als u dorst, zo ga tot de vaten, en drink van hetgeen de jongens zullen geschept hebben.’²⁸

De jongens over wie Boaz spreekt, die Ruth niet zullen ‘aanroeren’ of die haar dorst zullen lessen, zijn op de achtergrond te zien. Het zijn de knechten van Boaz die op zijn velden aan het werk zijn.

De prent van Galle uit 1579 toont ook de ontmoeting met Boaz (afb. 9). Op de rechterhelft van de prent speelt de scène zich af. Galle laat Ruth knielen, maar ditmaal voor Boaz die zit. Boaz heeft, vanaf de torso gezien, bijna dezelfde houding als Naomi in het vorige werk van Galle. Zowel Naomi als Boaz is zittend weergegeven. Op beide werken is het lichaam naar rechts gedraaid en de rechterhand geheven. Waar de wijzende hand van Naomi op de eerste prent echter betekent dat Orpa wordt weggestuurd, geeft Boaz met zijn gebaar op de tweede prent aan dat Ruth welkom is, maar alleen veilig is op zijn gebied. Galle voegt verder nog twee extra figuren aan de prent toe. Het zijn twee knechten die achter Boaz staan, zij zijn niet op het werk van Goltzius weergegeven. Aan hen geeft Boaz het bevel om Ruth niet ‘aan te roeren’. Wat Galle wel hetzelfde doet als Goltzius, is ook de velden van Boaz te tonen, deze zijn te zien op de linkerhelft van de prent.

²⁸ Ruth 2: 8-9.

6.) Hendrick Goltzius, *Ruth en Boaz in de graanschuur*, 1577.

Onderschrift: Gezegend mijn dochter (sprak Boaz), je hebt deze laatste weldadigheid beter gemaakt dan de eerste, dat je geen jonge gezellen bent nagegaan.

10.) Philips Galle naar Adriaan de Weerdt, *Ruth slaapt aan het voeteneinde van Boaz*, 1579.

Onderschrift: bij de voeten van Boaz, verbergt Ruth zich onder de mantel. Ze ligt gelukkig op het groene gras.

Goltzius en Galle: Ruth 3

Boek drie draait om de nacht die Ruth bij Boaz doorbrengt. Deze scène hebben beide kunstenaars dan ook in beeld gebracht, op bijna dezelfde manier. Op de prent van Goltzius uit 1577 bevinden Ruth en Boaz zich rechts in de schuur (afb. 6). Boaz ligt te slapen op de aren, terwijl Ruth zijn kleed in haar handen houdt. In de schuur bevinden zich meerdere werktuigen en bundels met aren. Links op de prent is zicht op wat zich buiten de schuur afspeelt. Ruth is hier voor een tweede keer te zien, omdat dit een gedeelte van het verhaal verbeeldt dat zich pas later afspeelt. Wanneer Boaz wakker schrikt van Ruth, vraagt zij hem haar lossen te zijn. Hij stemt in en geeft haar zes maten gerst mee. Deze zes maten gerst is wat zij links op de prent onder de arm heeft. Zij verdwijnt hiermee in de nacht.

Galle beeldt bijna hetzelfde tafereel af als Goltzius in 1579 (afb. 10). Ook bij hem is een slapende Boaz te zien, hij ligt in de schuur tussen de werktuigen en de aren. Een verschil is dat Ruth in de versie van Galle al naast Boaz ligt en zijn kleed over haar heen slaat. Wat Galle hetzelfde doet als Goltzius, is dat hij haar ook voor een tweede keer afbeeldt. Rechts op de prent is Ruth te zien die zes maten gerst naar buiten draagt. Op de prent van Galle lijkt het echter al ochtend te zijn wanneer Ruth weggaat, zoals het ook beschreven staat in de Bijbel: ‘Alzo lag zij neder aan zijn voetdeksel tot den morgen toe.’²⁹

²⁹ Ruth 3: 14.

7.) Hendrick Goltzius, *Boaz en de ouderlingen*, 1578.

Onderschrift: Hij wie het veld koopt zal Ruth als zijn vrouw nemen, zodat het zaad van de overledene vrucht zal dragen op zijn grond.

11.) Philips Galle naar Adriaan de Weerdt, *Boaz koopt het land van Ruth en Naomi*, 1579.

Onderschrift: Hij trekt de schoen uit met de senaat als getuige, hij geeft Boaz het recht de relatie te lossen.

Goltzius en Galle: Ruth 4

In het vierde boek volgt de ontknoping van het verhaal. Beide prentkunstenaars geven op de laatste prent van hun serie de scène bij de stadspoort weer, waar Boaz het erfdeel van Elimelech bespreekt met de eerste losser. Goltzius geeft zijn prent uit in 1579 (afb. 7). Zoals hij ook deed met zijn vorige prenten, zijn de figuren centraal weergegeven. Boaz en de losser zitten niet op de voorgrond, maar door de lichtinval wordt duidelijk dat het om hen draait. De losser heeft zijn ene been over de andere geslagen en is al bezig zijn schoen uit te trekken. Het voorgeschreven aantal van tien oudsten, dat nodig is om getuige te zijn bij zaken zoals deze, zit en staat om hen heen. Alle figuren zijn weergegeven in een classicistische stadspoort.

Op de prent van Galle uit 1579 zijn ongeveer dezelfde elementen te ontdekken als op het werk van Goltzius: dezelfde figuren zijn allen aanwezig in de klassieke stadspoort (afb. 11). Hier wordt de schoen, onder het toeziend oog van de oudsten, overgedragen. Er zijn echter ook genoeg verschillen. Galle verplaatst de hoofdpersonen namelijk meer naar de voorgrond. De oudsten kijken op de achtergrond aandachtig naar wat zich voor hen afspeelt. Op de prent van Goltzius lijken zij nauwelijks notie te nemen van het gebeuren. Ze zijn voornamelijk druk in gesprek met elkaar. Boaz zit op een blok op de voorgrond. Opvallend is dat hij, in tegenstelling tot de prent van Goltzius, de schoen van de losser al in zijn handen heeft. Deze geeft hij op zijn beurt door aan Naomi. Zij hoort echter in deze scène niet eens voor te komen. Waarschijnlijk heeft Galle zich gebaseerd op het volgende vers in de Bijbel en daarmee de aanwezigheid van Naomi proberen te verklaren:

‘Toen zeide Boaz tot de oudsten en al het volk: Gijlieden zijt heden getuigen, dat ik aanvaard heb alles, wat van Elimelech geweest is, en alles, wat van Chiljon en Machlon geweest is, *van de hand van Naomi* [mijn cursivering].’³⁰

³⁰ Ruth 4: 9.

14.) Pieter Lastman, *Naomi stuurt haar schoondochters weg*, 1614.

17.) Jacob Adriaensz. Backer, *Naomi zendt Ruth*, 1641.

De schilderijen met Ruth als onderwerp: Ruth 1

Bij de prenten van Goltzius en Galle staat het afscheid van Orpa centraal, maar in de schilderkunst komt de nadruk te liggen op de keuze die Ruth maakt. Deze keuze houdt in dat zij nadrukkelijk uitspreekt met Naomi mee te willen gaan en daarmee ook kiest haar god te aanvaarden.

Pieter Lastman (1583-1633) is de eerste die de keuze van Ruth schildert in 1614 (afb. 14).

Lastman is daarmee de eerste die enigszins afwijkt van het thema waar Goltzius en Galle mee begonnen zijn. In een bergachtig landschap zijn Ruth en Naomi op de voorgrond geplaatst, op de brug is Orpa nog vaag te zien, ze gaat terug richting Moab. De handgebaren van de vrouwen maken duidelijk dat ze in een discussie verwickeld zijn. Naomi probeert Ruth weg te duwen, ze zou met Orpa terug moeten gaan naar Moab. Ruth houdt haar handen geheven, ze weigert het bevel van Naomi op te volgen. Het is met de nadruk op deze discussie dat Lastman zich distantieert van de prenten van Goltzius en Galle. Op deze prenten laten zij beiden zien dat Orpa afscheid neemt van haar schoonfamilie en dat Ruth al de keuze heeft gemaakt om met Naomi verder te gaan.

Als laatste heeft Lastman Naomi zittend afgebeeld op een ezel. Hij heeft dit waarschijnlijk afgeleid van andere prentuitbeeldingen van Bijbelverhalen, waarop reizigers met ezels voorkomen, zoals de voorstellingen van ‘de ongehoorzame profeet’ of ‘de profeet Bileam en de ezelin’. Naomi op de ezel staat op dit werk symbool voor de verre reis naar Bethlehem.³¹

Jacob Backer (1608-1651) volgt in 1641 Lastman na (afb. 17). In een bergachtig Italiaans landschap staan Ruth en Naomi centraal. Backer laat ook zien dat de vrouwen in een discussie verwickeld zijn. Naomi probeert met een handgebaar duidelijk te maken dat Ruth het voorbeeld van haar schoonzus moet volgen door terug te gaan naar Moab. Op de achtergrond is namelijk vaag te zien dat Orpa al afscheid heeft genomen. Ruth kijkt echter weg van Naomi en houdt haar handen koppig in de zij.

Het landschap is verder weinig opvallend, twee derde wordt ingenomen door de lucht, en de rest bestaat uit rotspartijen en bomen, zodat de aandacht nog meer komt te liggen bij het tafereel dat zich op de voorgrond afspeelt. Zowel Lastman als Backer heeft het thema dat Goltzius en Galle geïntroduceerd hebben niet zozeer afgewezen, als wel geprobeerd de nadruk te verleggen. Bij Goltzius en Galle draait het om het afscheid van Orpa, waarin zij voorbij gaan aan de keuze van Ruth, want zij heeft al gekozen om mee te gaan met Naomi. Lastman en Backer concentreren zich juist op deze keuze.

³¹ Tümpel (1994), 83.

22.) Jacob Symonsz. Pynas, *Ruth vertelt Naomi dat zij bij haar zal blijven*, 1650.

13.) Bartholomeus Breenbergh, *Zuidelijk ruïnelandschap met Naomi, die haar schoondochters wegzendt*, 1613-57.

Het schilderij van Jacob Pynas (1592-1650) gemaakt in 1650, laat Ruth en Naomi op de voorgrond zien, Orpa is net richting Moab vertrokken (afb. 22). Op het werk van Pynas overheerst het ruige, bergachtige landschap. Ruth en Naomi staan weliswaar op de voorgrond, maar ze zijn niet de enige figuren op dit schilderij en dat kan afleiden van het hoofdthema, namelijk de discussie tussen de vrouwen. Ruth probeert Naomi te laten zien dat ze vastbesloten is om met haar terug te gaan naar Bethlehem door een hand op haar schouder te leggen. Naomi staat berustend te luisteren met haar armen langs haar zij. De vrouwen zijn echter niet centraal afgebeeld, de omgeving overheerst. Het bergachtige landschap neemt een prominente plek in op het schilderij. De berg kent een weelderige begroeiing en er vallen meerdere huizen te ontdekken waar veel bedrijvigheid heerst.

Bij Bartholomeus Breenbergh (1598-1657) ligt, nog meer dan bij Pynas, de nadruk op het landschap (afb. 13). Dit schilderij heeft hij gemaakt tussen 1613 en 1657, zijn werkzame periode. Ruth en Naomi staan wederom op de voorgrond en ook Orpa is al weg. Naomi houdt de handen vast van Ruth en kijkt haar indringend aan, ze wil dat Ruth met haar schoonzus meegaat. Ruth kijkt weg van Naomi en lijkt hiermee het verzoek van haar schoonmoeder te weigeren. Ruth en Naomi zijn twee kleine figuren in een immens Italiaans ogend landschap met dito architectuur. Er is veel te ontdekken en dat leidt af. Links op de voorgrond is bijvoorbeeld een ruïne van een tempel te zien met een gedeelte van een reliëf, rechts een gebroken standbeeld van een vrouw. In het midden van het schilderij is een fontein te zien met veel mensen eromheen. De blik wordt verder geleid naar de grote vervallen villa aan de rand van het plein, die bijna een kwart van het werk inneemt. Op deze manier vallen de twee kleine figuren op de voorgrond, die ook nog eens in de schaduw staan, in het niet bij wat er nog meer te zien is. Zowel Breenbergh als Pynas is primair gericht op het afbeelden van het landschap. Bij hen hebben de figuren meer het karakter van staffage. De werken van Breenbergh en Pynas zijn verschillend ten opzichte van de werken van Lastman en Backer en de prentenseries van Goltzius en Galle, waar de focus meer ligt op de keuze van Ruth en het afscheid van Orpa dan op het landschap.

27.) Willem Drost, *Ruth en Naomi*, 1652.

16.) Rembrandt, *Ruth en Naomi op weg naar Bethlehem*, 1638-39.

28.) Jan Victors, *Ruth en Naomi*, 1653.

In 1652 heeft Willem Drost (1633-1659) de neiging zich nog sterker te concentreren op Ruth en Naomi dan eerder is gedaan door de andere schilders (afb. 27). Hij gaat hiermee voorbij aan de werken van Pynas en Breenbergh en gaat verder op de weg die Lastman is ingeslagen. Drost laat namelijk het afscheid van Orpa achterwege en concentreert zich, meer nog dan Lastman en Backer hebben gedaan, op de discussie tussen Ruth en Naomi. Dit doet hij door slim gebruik van licht en donker, waardoor de aandacht nog meer getrokken wordt naar wat zich afspeelt tussen de vrouwen. Ook is de achtergrond niet duidelijk weergegeven en is Orpa op dit schilderij niet meer aanwezig. De discussie tussen de vrouwen wordt duidelijk gemaakt door de handgebaren. Ruth houdt haar hand omhoog, om duidelijk te maken dat zij niet terug zal keren naar Moab. Naomi's opgeheven hand lijkt afwerend, maar haar schuin gehouden hoofd en opgetrokken wenkbrauwen geven aan dat ze geraakt is.

Ten slotte is Jan Victors (1619-1676) de laatste schilder die zijn versie van Ruths keuze afbeeldt in 1653 (afb. 28). Net als bij Drost, staat de discussie van Ruth en Naomi centraal. Door handgebaren wordt wederom duidelijk dat Ruth en Naomi bij hun eigen standpunt blijven. Naomi wijst met haar rechterhand naar de vage figuur op de achtergrond en tikt met de rug van haar linkerhand tegen de borst van Ruth. Naomi wil haar duidelijk maken dat ze haar schoonzus moet volgen. Ruth daarentegen laat zien dat ze weigert. Ze houdt haar rechterhand op zichzelf gericht en wijst met haar linkerhand naar Naomi. Ze wil met haar schoonmoeder mee naar Bethlehem. De vrouwen vullen bijna het hele schilderij en er is weinig te zien van de achtergrond.

Dit is het laatste werk in deze categorie. Het is goed te zien dat er een ontwikkeling heeft plaatsgevonden: waar Goltzius en Galle zich richten op het afscheid van Orpa, wordt de keuze van Ruth steeds belangrijker binnen de schilderkunst.

In de periode 1638-1639 heeft Rembrandt van Rijn (1606-1669) een simpele schets gemaakt (afb. 16). Rembrandt beeldt een andere scène uit boek één af. Waar de anderen namelijk de nadruk leggen op de discussie, zijn de vrouwen bij Rembrandt al op weg naar Bethlehem. Ruth is afgebeeld als een zorgzame vrouw, ze buigt voorover om te kijken hoe het gaat met Naomi. Ze kijkt bezorgd en heeft een arm om haar heen geslagen. Rembrandt is de enige die boek één van Ruth op deze manier verbeeldt. Juist bij hem spelen afwijkende thema's vaak een grote rol.

20.) Nicolaas Berchem, *Ruth vertelt haar verhaal aan Boaz*, 1647.

34.) Arent de Gelder, *Ruth en Boaz*, 1690-1699.

De schilderijen met Ruth als onderwerp: Ruth 2

De ontmoeting tussen Boaz en Ruth op de velden staat centraal in de prentkunst. In de schilderkunst zal blijken dat dit thema veelvuldig is nagevolgd. Alle schilders die na Goltzius en Galle een schilderij hebben gemaakt met betrekking tot het tweede boek, zijn niet afgeweken van het door de prentkunstenaars geïnitieerde thema. Alleen Jan Victors heeft een andere scène uit boek twee verbeeld. Omdat er in verhouding zo veel schilderijen zijn naar dit boek, zullen alleen het eerste en laatste schilderij besproken worden om te laten zien dat het thema in de zeventiende eeuw niet verandert. Tevens worden de schilderijen besproken die enigszins afwijken van de prenten.

Nicolaes Berchem (1620-1683) is een van de eersten die dit onderwerp afbeeldt in 1647 (afb. 20). Boaz en Ruth zijn samen op de voorgrond afgebeeld. Net als bij Goltzius en Galle, probeert Berchem het moment te verbeelden waarop Boaz tegen Ruth praat. Hij staat boven haar uitgetorend en zegt haar dat ze alleen op zijn velden moet werken en dat zijn knechten haar niet lastig zullen vallen. Tegelijkertijd reikt hij haar een helpende hand. Ruth zit op haar knieën voor hem en neemt zijn woorden en zijn gebaar dankbaar in ontvangst, dit is uitgebeeld door haar blik naar boven en door haar armen te spreiden. Achter Ruth en Boaz staat een knecht afgebeeld die aandachtig naar Boaz kijkt en naar links wijst, richting de velden. De voorgrond, met daarop de figuren, is duidelijk gescheiden van de achtergrond. Op deze achtergrond is te zien hoe enkele knechten aan het werk zijn op de velden, tevens wordt er een gedeelte van de stad Bethlehem getoond.

Arent de Gelder (1645-1727) sluit de reeks schilderijen over boek twee af in 1690 (afb. 34). Net als Berchem maakt De Gelder een duidelijke scheiding tussen de voorgrond en de achtergrond, maar legt nog meer de nadruk op het landschap. De figuren beslaan een klein gedeelte van het doek. Op de voorgrond bevinden zich Ruth, Boaz en een knecht. Boaz staat en kijkt neer op Ruth, die op haar hurken zit. Ze draagt een bundel aren op haar schoot. Ook De Gelder beeldt het moment af dat Boaz Ruth toespreekt, net als de schilders en prentkunstenaars vóór hem hebben gedaan. De achtergrond laat nog een weidse blik op de velden van Boaz zien. Het is goed te zien dat De Gelder ongeveer veertig jaar later niet van het thema is afgeweken.

24.) Gijsbert Jansz. Sibilla, *Ruth voor Boaz*, 1650.

32.) Gerbrand van den Eeckhout, *Boaz en Ruth*, 1655.

33.) Gerbrand van den Eeckhout, *Boaz beveelt zijn dienaar*, 1666.

Enkele kleine afwijkingen in de opbouw, hetzij minimaal, komen voor bij de volgende schilderijen over boek twee. Deze schilderijen hebben overigens allemaal hetzelfde onderwerp als de prenten, namelijk Boaz die tegen Ruth spreekt. Gijsbert Sibilla (1597-1660) heeft, voor het eerst en als enige, een zittende Boaz geschilderd op zijn werk uit 1650 (afb. 24). De figuren zijn centraal afgebeeld, ze bevinden zich in een bosrijke omgeving. Door slim gebruik van licht en donker wordt de aandacht nog meer getrokken naar de figuren. Boaz zit links op de voorgrond met een knecht achter zich. Ruth zit op haar knieën voor hem. Boaz wijst naar Ruth met zijn linkerhand. Zijn rechterhand houdt hij geheven. Zijn houding vertoont enige overeenkomsten met de prent van Galle, waar Boaz ook zittend is afgebeeld. Op het werk van Galle wijst Boaz echter naar zijn velden, terwijl hij op het werk van Sibilla met dit gebaar laat weten dat Ruth alleen op zijn velden moet werken. Op beide schilderijen lijken de handen wel op dezelfde ‘losse’ manier in de lucht te hangen.

De enige werken waarop Ruth staand in plaats van zittend is afgebeeld, zijn de tweede en vierde weergaves van Gerbrand van den Eeckhout (1621-1674), respectievelijk uit 1655 en 1666 (afb. 32 en 33). Op Van den Eeckhouts werk uit 1655 staat Ruth met een gedweeë houding naar Boaz te luisteren. Ze heeft haar hoofd gebogen en kijkt naar de grond. Haar geraapte aren heeft ze in haar schort. Boaz probeert haar met een handgebaar gerust te stellen. Als ze alleen op zijn velden werkt, zal ze geen last hebben van de ‘aanroeringen’ van de knechten. Achter Boaz en Ruth staat een van hen mee te luisteren. Voor het eerst zijn er links op de achtergrond rustende knechten te zien.

Op Van den Eeckhouts werk uit 1666 staat Ruth met haar hoofd geheven. Ze kijkt Boaz recht aan en luistert naar wat hij haar te vertellen heeft. Wederom geeft Boaz haar op dit werk de garantie dat ze veilig op zijn velden kan werken. Dit maakt hij duidelijk door zijn handgebaren. Met zijn linkerhand houdt hij haar onderarm vast en met zijn rechterarm wijst hij naar zijn knecht. Van hem hoeft ze niets te vrezen. Op de achtergrond zijn andere knechten aan het werk. Van den Eeckhout varieert met de houdingen van Ruth en Boaz, het thema blijft echter gelijk. Net als zijn voorgangers wijkt hij niet af van de prenten.

25.) Gerbrand van den Eeckhout, *Boaz spreekt tot Ruth in het veld*, 1651.

21.) Rembrandt, *Ruth en Boaz op de akker*, 1648-49.

Opvallend is dat Van den Eeckhout dit thema vier keer afbeeldt. Bij hem gaat het om de variatie binnen de kunst, waarbij de inhoud constant blijft. Dat zet hem er vaak toe aan meerdere versies met hetzelfde thema af te beelden.³² Op zijn eerste werk uit 1651 is Ruth bijvoorbeeld voor het eerst te zien met zicht op haar rug, hoewel dit eerder gedaan is door Rembrandt op een tekening uit 1648-49 (afb. 25). Van den Eeckhout demonstreert zijn inventieve vermogen door aan de uitbeelding van het thema de rustende knechten toe te voegen. Deze komen ook voor op de net genoemde tekening van Rembrandt. In zijn latere versies zal Van den Eeckhout dus van opbouw wisselen, als ook variëren met de posities van Boaz en Ruth.

De betreffende tekening gemaakt door Rembrandt in de jaren 1648-49 is een snelle schets met de nadruk op de hoofdpersonen en minder op de achtergrond (afb. 21). Ruth is met de rug naar de beschouwer geplaatst en zij knielt voor Boaz, net als bij het werk van Van den Eeckhout. Zij houdt zijn hand vast, waarschijnlijk om haar dankbaarheid te tonen. Boaz maakt een gebaar naar achteren, om duidelijk te maken dat Ruth alleen op zijn velden moet werken. Rechts op de tekening zijn de rustende knechten te zien die Van den Eeckhout ook zal toevoegen.

³² Sumowski (1979), 719.

29.) Jan Victors, *Ruth en Boaz*, 1653.

30.) Jan Victors, *Ruth en Boaz*, 1653.

Jan Victors laat, net als bij zijn werk over boek één, een afwijkende verbeelding zien van boek twee. Niet Ruth en Boaz staan centraal, maar Victors werkt het geïntroduceerde thema van de rustende knechten van Van den Eeckhout nadrukkelijker uit. Zijn werken hebben betrekking op het volgende vers uit de Bijbel:

‘Als het nu etenstijd was, zeide Boaz tot haar: Kom hier bij, en eet van het brood, en doop uw bete in den azijn. Zo zat zij neder aan de zijde van de maaiers, en hij langde haar geroost koren, en zij at, en werd verzadigd, en hield over.’³³

Jan Victors is de enige die de maaltijd afbeeldt en doet dit zelfs twee keer. Het is een zeldzame verbeelding van boek twee en komt ook niet bij de prentenseries voor. Het is opvallend dat Victors hetzelfde onderwerp zo kort achter elkaar afbeeldt in 1653. De werken hebben dezelfde afmetingen en zijn bovendien compositorisch op elkaar afgestemd, hoewel ze gespiegeld zijn. Op zijn eerste werk staat Ruth links wat onwennig met haar hand op haar borst en ze draagt een zak met aren bij zich (afb. 29). Boaz buigt zich naar haar toe en wijst naar de tafel, ze is uitgenodigd om deel te nemen aan de maaltijd. Er heerst bedrijvigheid rond de tafel, met verscheidene knechten die aan het eten zijn en een dienstster die eten komt brengen.

Ongeveer hetzelfde tafereel is terug te zien bij zijn tweede werk (afb. 30). Ruth en Boaz staan op dit werk in het midden achter de tafel. Boaz kijkt haar aan en wijst naar de tafel, een teken dat ze kan gaan eten. Ruth is Boaz zichtbaar dankbaar. Dit wordt duidelijk door het handgebaar dat ze maakt: ze houdt haar hand op haar borst. Rond de gedekte tafel zitten de knechten al te eten en te drinken. De dienstster die op het eerste werk eten komt brengen, verlaat op het tweede werk zojuist de tafel.

Deze werken staan op zichzelf en zijn op geen enkele manier te verbinden aan de prenten van Goltzius en Galle en ook niet aan de andere schilderijen. De andere schilderijen die zijn gemaakt over boek twee vertonen juist een grote overeenkomst met elkaar. Afgezien van enkele verschillen in opbouw, houdingen van personen of het aantal figuren, laten alle schilderijen hetzelfde thema zien en dat is Ruth en Boaz op de velden, allen gemaakt naar het voorbeeld van Goltzius en Galle.

³³ Ruth 2: 14.

23.) Rembrandt, *Boaz geeft Ruth zes maten gerst*, 1650.

De schilderijen met Ruth als onderwerp: Ruth 3

Afgezien van de prenten van Goltzius en Galle die de scène in de schuur verbeelden, zijn er geen schilderijen bekend die thema's uitbeelden zoals die in boek drie worden beschreven. Het is opvallend en valt niet goed te verklaren, vooral omdat er meer dan genoeg schilderijen zijn over de andere boeken.

Er is wel één tekening bekend van Rembrandt naar boek drie, hij heeft deze gemaakt in 1650 (afb. 23). Het is een zeldzame verbeelding die niet te herleiden is naar de prenten van Goltzius en Galle. Rembrandt is de enige die dit thema verbeeldt. Het is gebaseerd op het volgende Bijbelvers: 'Voorts zeide hij: Lang den sluier, die op u is, en houd dien; en zij hield hem; en hij mat zes maten gerst, en leide ze op haar; daarna ging hij in de stad.'³⁴ Het is een simpele schets van Boaz die Ruth zes maten gerst geeft in haar sluier, opdat zij niet met lege handen bij haar schoonmoeder zal terugkeren. Boaz staat gebukt en is bezig de gerst met een maat in de sluier te werpen die Ruth voor hem openhoudt.

³⁴ Ruth 3: 5.

26.) Jan Victors, *Boaz ontvangt de schoen*, 1651.

31.) Jan Victors, *Boaz ontvangt de schoen*, 1653.

De schilderijen met Ruth als onderwerp: Ruth 4

Schilderijen met thema's uit boek vier zijn er wel, maar dat zijn alleen de twee schilderijen van Jan Victors. Dat hij van de zeldzame verbeeldingen is, zoals de maaltijd van de knechten, wordt nog duidelijker wanneer gekeken wordt naar zijn werken over boek vier. Niet alleen is hij de enige, maar beeldt hij de scène in de stadspoort ook anders af dan Goltzius en Galle. Wederom maakt Victors twee werken. Het eerste schilderij is gemaakt in 1651 (afb. 26). De prentkunstenaars tonen Boaz en de lossen in de stadspoort met een verschillend aantal oudsten. Victors reduceert het aantal oudsten van tien naar vijf. Ze staan achter Boaz en de lossen, en laatstgenoemde heeft zijn schoen al uitgetrokken. Achter hen wordt een gedeelte van de stadspoort weergegeven. Tot zo ver komt zijn werk nog overeen met dat van de prenten, hoewel het niet meer klassiek georiënteerd is. Wat Victors echter anders doet, is dat hij Ruth óók afbeeldt. De Bijbeltekst zegt hier niets over, er staat zelfs *als* zij er bij was geweest, zou ze hem in zijn gezicht gespuugd hebben. Dit is de eerste keer dat er zo duidelijk wordt verwezen naar de *Joodse Oudheden* van Flavius Josephus. Over het algemeen is Josephus summier geweest met zijn hertelling van de Bijbel en blijft hij bij het benoemen van de feiten. In het laatste boek besluit hij Ruth toe te voegen, zodat zij de lossen in het gezicht kan spugen. Bij Josephus vindt Victors dus een aanwijzing dat Ruth in ieder geval ter plaatse is: 'Hij kwam tegen de middag naar de stad, riep de raad van ouderen bijeen, liet Ruth halen en riep ook de man op die het meest aan haar verwant was.'³⁵

Victors tweede werk uit 1653 verschilt niet veel van zijn vorige (afb. 31). Het afgebeelde tafereel is bijna hetzelfde. Boaz en de lossen zitten op de voorgrond, met de oudsten achter hen. Ruth beschouwt hen aan de zijkant. In dit werk voegt hij echter nóg twee personen toe. Naomi staat met Obed aan de linkerkant. Over hun aanwezigheid wordt noch in de Bijbel, noch in Josephus' *Joodse Oudheden* gesproken. Een latere passage uit de Bijbel heeft Victors waarschijnlijk op het idee gebracht om grootmoeder en kleinzoon toe te voegen: 'Het kind werd verzorgd door Naämis, die hem op advies van de vrouwen de naam Obed gaf, omdat hij opgevoed zou worden om haar op haar oude dag te verzorgen.'³⁶ Op het werk van Victors staat Obed Naomi ook letterlijk bij. Ze leunt met haar linkerhand op de schouder van de jongen: hij is zijn grootmoeder tot steun in haar ouderdom. Toch kan het onmogelijk Obed zijn, om de simpele reden dat hij op dat moment nog niet bestaat. Victors handhaaft over het algemeen de eenheid van tijd, plaats en handeling in zijn werken. Daarom is het waarschijnlijk een voorafspiegeling van wat komen gaat.³⁷ Met het weergeven van de jongen wordt vooruitgelopen op het einde van het verhaal, dat Ruth en Boaz als bekroning van hun huwelijk een zoon zullen krijgen, de grootvader van koning David.

³⁵ Meijer (2005), 450.

³⁶ Ibidem, 451.

³⁷ Tümpel (1994), 85.

2.) Dirck Volkertszoon Coornhert, *De geschiedenis van Ruth en Boaz*, 1550.

3.) Anoniem (trant van Jan van Scorel), *Boaz hoort zijn dienaar uit over Ruth*, ca. 1550-1599.

1.) Omgeving Jan van Scorel, *Ruth en Naomi op de akkers van Boaz*, 1530.

Uitzonderingen op de vier boeken

Met het opnemen van het losserschap is het verhaal ook bijna ten einde. Hierop neemt Boaz Ruth bij zich, hij slaapt met haar en zij schenkt hem een zoon, Obed. Toch blijven er nog enkele schilderijen over waarvan het onderwerp niet direct te herleiden is naar een van de vier boeken. De vroegste weergaves van de persoon Ruth in de zestiende eeuw zijn namelijk de simultane verbeeldingen van verschillende scènes. Er zijn weinig werken met simultane scènes en deze komen ook alleen voor rond de eerste helft van de zestiende eeuw.

Er is één prent bekend met een simultane weergave van verschillende scènes uit het boek Ruth. Deze staat op naam van Dirck Volckertszoon Coornhert (1522-1590) en komt uit 1550 (afb. 2). Op deze prent zijn de velden van Boaz te zien op de linkerhelft. Ook Boaz zelf is aanwezig op de voorgrond, hij kijkt naar Ruth terwijl zij aren raapt. In de rechterhoek zijn drie figuren te zien op de brug: Naomi, Ruth en Orpa. Ze nemen afscheid van elkaar, Orpa staat namelijk op het punt om de brug over te steken. Op de rechterhelft is op de voorgrond te zien hoe Boaz het erfdeel van Elimelech opeist met de schoen. Het geheel vindt plaats bij een classicistisch weergegeven stadspoort, gedeeltelijk onder het toeziend oog van Mozes, als standbeeld. Daarnaast is de vruchtbaarheid van de heuvels op de achtergrond een voorbode voor de vruchtbaarheid van Ruth en Boaz, de voorouders van Christus.³⁸

Een schilderij uit de tweede helft van de zestiende eeuw door een anonieme schilder toont ook een simultaan beeld (afb. 3). Het is een kopie van de linkerhelft van de prent van Coornhert. De kunstenaar toont echter het gedeelte waarin Orpa afscheid neemt van Ruth en Naomi niet op zijn schilderij. In dit werk draait het alleen om Ruth en Boaz. Zij staan afgebeeld op de voorgrond. Ruth is aan het werk en staat gebogen over de losse aren. Boaz is in gesprek met een van zijn knechten, waarschijnlijk waarschuwt hij hem om Ruth niet aan te raken.

Een dergelijke simultane weergave is ook te zien op een schilderij gemaakt in de omgeving van Jan van Scorel in 1530 (afb. 1). Op dit schilderij staan Ruth en Naomi op de voorgrond met de velden van Boaz op de achtergrond. Op de achtergrond ontvouwt zich de rest van het verhaal. Rechtsboven ontmoeten Ruth en Boaz elkaar. Ruth zit geknield voor Boaz, ze draagt een bundel aren onder haar arm. Aan de rechterzijde van het schilderij, aan de rand van het veld, zitten Ruth en Boaz in de tent. Naar alle waarschijnlijkheid is dit de scène waar Ruth een nacht aan het voeteneind van Boaz heeft doorgebracht, zoals het ook in de Bijbel staat:

‘Alzo ging zij af naar den dorsvloer, en deed naar alles, wat haar schoonmoeder haar geboden had. Als nu Boaz gegeten en gedronken had, en zijn hart vrolijk was, zo kwam hij om neder te liggen aan het uiterste van een koren hoop. Daarna kwam zij stilletjes in, en sloeg zijn voetdeksel op, en leide zich.’³⁹

³⁸ Enenkel (2011), 413.

³⁹ Ruth 3: 6-7.

De schilder uit de omgeving van Jan van Scorel is de enige die op deze manier een simultane weergave heeft gemaakt van het verhaal van Ruth, naast het schilderij van de anonieme schilder die in navolging is gemaakt van een prent. Samen met deze prent zijn het de enige drie werken waarop het verhaal van Ruth op een dergelijke manier is afgebeeld. In de zestiende en zeventiende eeuw is het namelijk meer gebruikelijk om een thema te verbeelden naar een van de vier boeken. Dit wordt duidelijk door de prentseries van Goltzius en Galle. Zij hebben namelijk vier aparte prenten gemaakt naar de vier boeken, in plaats van één prent die alle vier verbeeldt.

12.) Jan Collaert II, *Ruth*, ca. 1588-1595.

15.) Pieter de Grebber, *Ruth en Naomi*, 1628.

18.) Jacob Jordaens, *Boaz*, 1641-42.

19.) Jacob Jordaens *Ruth en Naomi*, 1641-42.

De volgende werken worden allen als uitzondering beschouwd, omdat ze één of meerdere figuren uit het verhaal van Ruth tonen, maar niet te plaatsen zijn binnen een van de vier boeken. In een prentenserie over vrouwen uit de Bijbel hoort Ruth natuurlijk ook thuis. Jan Collaert II (1561-1620) heeft deze serie tussen 1595 en 1620 gemaakt naar het voorbeeld van Maarten de Vos. De Vos heeft de vrouwen getekend en deze brengt Collaert uit op prent (afb. 12). De serie bestaat uit twintig vrouwen die allen een bijzondere daad hebben verricht of een bijzondere eigenschap bezitten. Dit staat onder de prent beschreven. Zo doet bijvoorbeeld Hanna wat ze de Heer belooft, is Deborah rechtvaardig en houdt Abigail David tegen. Ruth wordt tussen deze vrouwen geplaatst en geroemd als degene die Boaz trouwt (en daarmee de lijn naar Christus voortzet). Zij is op de prent te zien op de voorgrond, met een bundel aren onder haar arm. Op de achtergrond zijn enkele scènes van het verhaal uitgelicht, links wordt de scène in de schuur verbeeld (maar op dit werk gebeurt het in een tent) en rechts zien we Ruth aren rapen op de velden van Boaz.

Pieter de Grebber (1600-1652) heeft in 1628 een schilderij gemaakt met Ruth en Naomi samen (afb. 15). Ze staan dicht op elkaar afgebeeld, Ruth heeft haar ene hand op Naomi's schouder en met de ander houdt ze een zak met gerst vast, waar ook Naomi's hand op rust. De korenmaat is linksonder afgebeeld, als verwijzing naar de zes maten gerst die Boaz haar gegeven heeft. De achtergrond is egaal en toont verder geen verwijzingen naar het verhaal.

Ruth wordt ook samen met Naomi afgebeeld op het werk van Jacob Jordaens (1593-1678). Hij heeft tussen 1641 en 1642 een soort dubbelportret gemaakt (afb. 18 en 19). Boaz staat op de eerste afbeelding en Ruth (samen met Naomi) op de andere. Boaz is afgebeeld in een oosters gewaad met dito tulband en draagt de schoen van de eerste lossen in zijn hand. Op het tweede werk zit Ruth op een bundel aren en Naomi staat in een moederlijke houding over Ruth heen gebogen. Ze reikt naar de meegenomen gerst. Op de voorgrond is nog de korenmaat te zien. Collaert, De Grebber en Jordaens verwijzen op geen enkele manier naar een van de vier boeken, alleen de attributen maken duidelijk uit welk verhaal de figuren afkomstig zijn.

Conclusie

Er kan geconcludeerd worden dat de twee series van Goltzius en Galle van grote betekenis geweest zijn voor de schilderijen die zouden volgen. Zij hebben de basis gelegd voor het afbeelden van de vier boeken van Ruth. Hun invloed komt het sterkst naar voren in de werken naar boek twee en boek vier. De schilderijen naar boek twee wijken niet af van het thema, namelijk de ontmoeting van Ruth en Boaz op de velden. Schilderijen naar boek vier zijn alleen gemaakt door Victors. Victors laat hetzelfde tafereel zien als Goltzius en Galle, maar voegt Ruth, Naomi en Obed toe op zijn werk, waarmee hij duidelijk een link creëert naar de *Joodse Oudheden* van Josephus. De grote uitzonderingen zijn de thema's uit het eerste en derde boek. Boek drie wordt namelijk niet verbeeld in de schilderkunst. Goltzius en Galle zijn de enige die de scène in de schuur verbeelden. Hier valt ook geen verklaring

voor te ontdekken. Op de werken over boek één valt te zien dat de nadruk komt te verschuiven. De drie vrouwen op deze werken blijven centraal staan, maar waar Goltzius en Galle zich richten op het afscheid van Orpa, staat de keuze van Ruth centraal op de schilderijen die volgen. Orpa verdwijnt dan ook bijna geheel uit beeld en Ruth en Naomi vullen met hun discussie het schilderij. Een uitzondering hierop zijn de schilderijen van Pynas en Breenbergh, zij hechten meer belang aan het weergeven van het landschap.

De uitzonderingen in de werken met Ruth als thema zijn de simultane weergaven en de werken waarop één of twee figuren uit het verhaal zijn afgebeeld. De simultane weergaven zijn mogelijk een voorbeeld geweest voor de series van Goltzius en Galle. De prentkunstenaars beelden namelijk dezelfde thema's uit, maar zij hebben dit per boek gerangschikt.

De schilderijen met één of twee figuren staan geheel op zichzelf. Ze zijn niet naar het voorbeeld van Goltzius en Galle gemaakt. Ook verwijzen ze niet terug naar een van de vier boeken, hoewel de attributen duidelijk maken dat de figuren thuishoren in het verhaal van Ruth. Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk door de maat die Ruth bij zich draagt en de schoen die Boaz vasthoudt.

Ruth in woord en geschrift

Eén van de belangrijkste taken van theologen, zowel in deze tijd als in de Nederlanden ten tijde van de reformatie, is het uitleggen van de Bijbel. Met de opkomst van verschillende afscheidingen, voortkomend uit de rumoerige tijd tijdens de reformatie, ontstaan er meerdere ideeën met betrekking tot het uitleggen van de Bijbel. Alle exegeten streven ernaar om de Bijbel te begrijpen en op hun eigen manier uit te leggen. De uitspraken van deze theologen zijn van belang, want het zijn toch zij die elke zondag de grote massa kerkgangers door middel van Bijbelse vertellingen een godsvruchtig leven proberen voor te houden. Ondanks de verschillende uitleggingen over de inhoud van de Schrift, afhankelijk van de gemeenschap waartoe een theoloog behoort, is men het er toch over eens dat de Bijbel de religieuze en ethische basis vormt voor de geloofsgemeenschap.⁴⁰ Daarnaast wordt de theoloog gezien als een belangrijke factor in het maatschappelijke leven, door te zorgen dat de Bijbel wordt nagevolgd. De Bijbelse figuren kunnen als voorbeeld dienen voor het gedrag in het dagelijks leven.⁴¹

In dit hoofdstuk zal het daarom gaan over de relatie tussen de traktaten en de kunstwerken. Zowel de traktaten als de kunstwerken kunnen namelijk houvast bieden voor de gelovige. Komt het beeld dat de theologen en de kunstenaars naar buiten brengen overeen? De meeste kunstwerken zijn al gemaakt, wanneer de theologen hun traktaten schrijven. De kunstenaars zijn daarom ook niet direct beïnvloed door de theologen of vice versa. Waar het in dit hoofdstuk om zal gaan, is of algemeen levende ideeën in zowel de kunst als de theologie vorm krijgen. De gestelde vraag zal beantwoord worden door eerst enkele invloedrijke theologen voor te stellen die schrijven over Ruth. Hun visie over het boek Ruth in het algemeen zal aan bod komen en daarna zal besproken worden wat zij benadrukken in de vier boeken afzonderlijk. Vervolgens zal dit kort gekoppeld worden aan de themakeuze van de kunstenaars.

Theologen

Johannes Calvijn (1509-1564) en Maarten Luther (1483-1546) zijn twee van de belangrijkste theologen ten tijde van de reformatie. Calvijn behandelt met zijn geschreven commentaren, lezingen en preken ongeveer driekwart van het Oude Testament.⁴² Hij schrijft echter niet over Ruth. Het is volgens Calvijn geen kwestie van afwijzing van het boek als minder belangrijk of niet nodig, maar meer een oordeel van hem over wat het meest relevant is op een bepaald moment.⁴³ Ook Luther schijft niet direct over Ruth. Hij meent wel dat de figuren uit het Oude Testament als voorbeeld genomen moeten worden: zoals zij handelen, zo moeten wij dat ook doen. Ruth benoemt hij hierin

⁴⁰ Manuth (1990), 188-190.

⁴¹ Bialostocki (1988), 150.

⁴² McKim (2004), 111.

⁴³ Parker (1986), 33-34.

niet.⁴⁴ Omdat Calvijn en Luther niet specifiek over Ruth schrijven, zullen zij ondanks hun belangrijke positie, niet meegenomen worden in de receptie van het boek Ruth.

De theologen die wel meegenomen zullen worden, komen zowel uit Nederland als Engeland. Het onderlinge verkeer tussen de Lage Landen en de Engelse kustgebieden is namelijk levendig, mede door de religieuze verbondenheid tussen beide zijden. De Engelsen streven, net als de Nederlanders, naar een verdere zuivering van de riten en organisatiestructuur van de kerk. Vanaf de zestiende eeuw heerst onder de puriteinen in Engeland, net als in Nederland, een roep om reformatie.⁴⁵ Exegeses van Engelse bodem vinden daarom steeds vaker hun weg naar Nederland. Dit blijkt ook uit de keuze van sommige Engelse dissenters om naar Nederland te komen.⁴⁶ Dit maakt het aannemelijk dat de Engelse exegeses overeenkomen met de Nederlandse. In dit hoofdstuk zullen daarom twee Nederlandse en twee Engelse theologen met hun Bijbeluitleg aan bod komen.

Er is gestreefd naar een zo groot mogelijke diversiteit aan denominaties van de theologen, zowel van Nederlandse als Engelse bodem. Een probleem daarbij is dat er maar weinig theologen over Ruth lijken te schrijven. Ze schrijven allen een preek of een commentaar over en op het boek, niet een hervertelling zoals Josephus heeft gedaan. Ze benadrukken dus grotendeels wat voor hen het belangrijkste is en laten niet altijd alles uit het boek Ruth aan bod komen.

De eerste Nederlandse theoloog is Frans Burman, of Franciscus Burmannus (1628-1679). Burmannus is geboren in Leiden, heeft daar zijn opleiding genoten en is vervolgens gaan werken in Utrecht. Hij was aanvankelijk Luthers, maar is daarna gereformeerd geworden.⁴⁷ Hij staat er om bekend ook een Coccejaans standpunt aan te houden in zijn exegese, naar Johannes Coccejus (1603-1669), een gereformeerd theoloog.⁴⁸ Dit coccejaans standpunt draait vooral om de verbondstheologie die Coccejus' theologie typeert, maar is niet relevant met betrekking tot Ruth. In zijn *De Rigteren Israels, ofte Uitlegginge ende Betragtinge van de Boeken Josua, der Rigteren ende Ruth* (Utrecht, 1675) schrijft Burmannus over de vier hoofdstukken van het boek Ruth en gaat hij op enkele details dieper in.

Jodocus van Lodenstein (1620-1677), de tweede theoloog uit Nederland, staat in de traditie van de Nadere Reformatie, een stroming van de gereformeerde kerk. Van Lodenstein is geboren in Delft, maar gaat studeren in Franeker en Utrecht. Hij is tijdens zijn studie erg beïnvloed door Gisbertus Voetius (1589-1676). Onder zijn invloed wordt hij onderdeel van de contraremonstranten.⁴⁹

⁴⁴ Kooiman (1977), 162, 164, 165.

⁴⁵ Brienens (1989), 18.

⁴⁶ M. Fuller (1886), 28.

⁴⁷ Nauta, deel 2 (1988), 461.

⁴⁸ Ibidem, 111, 112.

⁴⁹ Ibidem, 443.

Van Lodenstein is de uitzondering binnen deze groep theologen. Hij schrijft wel over Ruth als persoon, maar dit is geen commentaar op het boek Ruth. In zijn *Overdenkingen* (Houten, 1659) schrijft hij dagelijkse meditatie voor het gehele jaar, waarin één meditatie aan het Boek Ruth is gewijd.⁵⁰

Thomas Fuller (1608-1661) komt uit Engeland en is lid van de Kerk van Engeland.⁵¹ Dit betekent dat hij onder zowel katholieke als gereformeerde invloeden staat. Hij schrijft zijn honderdzestig pagina's tellende commentaar over de eerste twee hoofdstukken van het Bijbelboek Ruth: *Two Sermons: the first, Comfort in calamitie, teaching to live well, the other, The grand assizes, minding to dye well* (Londen, 1645). Het boek is geschreven met een soort socratische methode. De Bijbeltekst wordt namelijk eerst geciteerd, waarna sturende vragen gesteld worden. Hierop geeft Fuller antwoord, biedt hij vergelijkingen met andere Bijbelse verhalen en geeft een handelswijze voor het dagelijks leven.

De tweede theoloog uit Engeland, Richard Bernard (1567-1641), is een puritein. Dit valt onder het Engelse protestantisme en wordt soms ook wel gelijk gesteld met het Nederlandse calvinisme.⁵² Hij schrijft zijn commentaar op Ruth, *Ruths recompence: or a commentarie upon the booke of Ruth* (Londen, 1628), over het gehele boek. Bernard stelt net als Fuller ook wel vragen, maar geeft over het algemeen meer vergelijkingen met andere Bijbelse verhalen, vooral gelijkenissen met David. Daarnaast zoekt hij overeenkomsten met de contemporaine levensstijl. Dit doet hij door op elk vers afzonderlijk in te gaan. Hij besteedt meer aandacht aan het uitleggen van alle verzen afzonderlijk dan aan het uitlichten van bepaalde zaken die hij belangrijk vindt.

Het boek Ruth: algemene visie

Het doel van het boek Ruth is volgens alle theologen tweeledig. Het eerste en belangrijkste is om het geslachtsregister van Christus te benadrukken. De zoon van Ruth is namelijk de grootvader van David, uit wiens lijn Christus zal komen. Volgens Burmannus staat Ruths verhaal bol van de wonderlijke bemoeiingen van God, om het verhaal tot een goed einde te brengen. Dit houdt bijvoorbeeld in dat God een hongersnood verwekt om Elimelech en zijn gezin naar Moab te laten vertrekken waar Machlon Ruth trouwt.⁵³ Fuller en Bernard laten in een paar zinnen ook weten dat dit verhaal geschreven is om te laten zien wie de voorvader is van David. Fuller maakt dit meteen duidelijk aan het begin van het boek: 'To shew the pedigree of our saviour'.⁵⁴ Ook Bernard zegt dit in soortgelijke bewoordingen: 'To let us know for what end this Story was written [...] to shew from whom David came, the figure of Christ.'⁵⁵

⁵⁰ Nauta, deel 3 (1988), 253.

⁵¹ M. Fuller (1886), 16.

⁵² Brook (2007), 459, 460.

⁵³ Burmannus (1675), 363-364.

⁵⁴ T. Fuller (1654), 2.

⁵⁵ Bernard (1628), 472.

Het tweede doel hangt samen met het eerste. Ruths afkomst maakt haar aandeel in het geslachtsregister van Christus opmerkelijk. Zij is namelijk een heiden, dat betekent dat ze bezoedeld is. Ze is niet van joodse afkomst, maar toch is ze een voorouder van Christus. Ruths afkomst laat volgens de theologen zien dat ook heidenen het voorrecht kunnen hebben onderdeel te zijn van de lijn van Christus, dat hij voortkomt uit een ‘gewoon’ mens. Burmannus geeft aan dat ook Boaz geen zuivere afkomst heeft, hij is namelijk geboren uit een heidense vrouw:

‘Besonderlik siet men/hoe Ruth, eene Moabitische vrouwe/ sijnde alsoo geboren uit de bloed-schande van Lot, Gen. 19:37, komt in het bedde van Boaz, die geboren was uit eene heidinne/ Rachab, ende nu trowd eene heidinne/ Ruth.’⁵⁶

Fuller en Bernard geven hetzelfde aan als Burmannus: de heidense achtergrond van Ruth wordt benadrukt. Fuller schrijft: ‘To shew the pedigree of our saviour and *to typifie the calling of the gentiles, that he took the calling of a gentile into his body* [mijn cursivering].’⁵⁷ Bernard: ‘To let us know for what end this Story was written [...] to shew from whom David came, the figure of Christ, *even of Ruth, a Gentile, a Moabitesse* [mijn cursivering].’⁵⁸

Wat dus naar voren komt, is dat de theologen dezelfde thema’s benadrukken. Dit is opvallend, aangezien zij allen een andere kerkelijke achtergrond hebben, maar toch hetzelfde belangrijk schijnen te vinden. Zij menen dat het boek Ruth geschreven is om aan te tonen dat Ruth uitverkoren is door God, ondanks haar afkomst. Volgens de theologen is ze echter waardig om in het geslachtsregister van Christus opgenomen te worden. Zij is namelijk hét voorbeeld van loyaliteit en trouw.

Ruth I

De vier theologen benadrukken in het eerste boek vier thema’s. Als eerste is dit de koppigheid of volhardende houding van Ruth. Zij wil koste wat kost haar schoonmoeder duidelijk maken dat ze haar niet zal verlaten. Met deze houding geeft Ruth het goede voorbeeld volgens Burmannus. God verkiest namelijk deze houding boven die van Orpa. Orpa verlaat haar schoonmoeder én verlaat als het ware daarmee de ware godsdienst. Ruth is met haar volharding een voorbeeld van oprechte trouw en volhardt in haar liefde voor haar schoonmoeder. Naomi gaat zonder geld en andere bezittingen terug naar Bethlehem, zodat Ruth er duidelijk geen voordeel in heeft haar te volgen.⁵⁹

Van Lodenstein schrijft in zijn *Overdenkingen* op 20 december over Ruth. Zij is in het betreffende stuk net bij Naomi terug na haar nacht met Boaz en heeft zes maten gerst mee gekregen. Naomi zegt daarop dat Ruth rustig moet afwachten. Van Lodenstein zegt hierover het volgende:

⁵⁶ Burmannus (1675), 363, 364.

⁵⁷ T. Fuller (1654), 2.

⁵⁸ Bernard (1628), 472.

⁵⁹ Ibidem, 346-347.

‘Verder mediterende op ’t gene ick op gisteren voornam te bewysen, namelyck dat het veel nutter is ter pracktycke selve dat een mensche door sigselve sulke pracktycke gevolgen trecke als hem ter pracktycke leydende syn dan dat hy die van een ander overneme, soo comen my nog twee bedenckelycke redenen daervan te binnen. Te weten: Eerst omdat het den mensche gewilliger en veerdiger maeckt tot de pracktyck, en daerna dat het oock den mensche bequamer daertoe maeckt. Nopende het eene: dit is alom seker, dat wat een mensche selve begint, dat tragt hy te bevorderen en ten eynde te brengen. Insonderheyt als hy sulck van vorenaen selve eerst concipieert en bedenckt. Wan yder mensche heeft syne eygen invallen en bedenckingen lief, gelyck een moeder haar kind liefheeft. Ruth 3:18.’⁶⁰

Van Lodenstein benadrukt in dit stuk, net als Burmannus, de volharding van Ruth. Vanaf het moment dat zij de keuze maakt bij Naomi te blijven en haar eigen land achter zich te laten, heeft zij hard moeten werken om alles tot een goed einde te brengen. Ze wordt beloond met een liefhebbende man en er wordt haar een zoon geschonken. Van Lodenstein wil de boodschap meegeven dat de mens, net als Ruth, moet volharden in zijn taken.

Fuller meent de volharding van Ruth te zien in hoe ze haar schoonmoeder volgt na de dood van haar man, terwijl ze volgens Naomi naar huis had mogen gaan. Hij vergelijkt Ruth met de goede vrouw uit Spreuken 31:12. Een goede vrouw dient haar man namelijk *haar* hele leven, niet *zijn* hele leven. Wanneer hij sterft, ligt haar verplichting nog steeds bij hem, in al haar dagen die komen. Daarom kiest Ruth er volgens Fuller voor bij Naomi te blijven: ze blijft haar man trouw.⁶¹

Bernard benadrukt Ruths volharding vooral in het feit dat zij zo van Naomi houdt. Naomi geeft Ruth wel de gelegenheid terug te gaan naar Moab, maar zij wankelt niet. Ruths liefde voor Naomi is sterk.⁶² Bernard benoemt dat Ruth een groot hart moet hebben, om haar land en haar ouders achter te laten voor een vreemd land en vreemde mensen.⁶³ Hij sluit af door te zeggen dat men moet leren om de heilige mensen van God na te volgen, Ruth in dit geval, en vooral hun deugden moet imiteren.⁶⁴

Naomi laat Ruth echter niet zomaar met zich mee gaan. Volgens de theologen is het tweede thema de test die Naomi aflegt om te zien of Ruth waardig genoeg is. Burmannus geeft aan dat Orpa meteen terugkeert wanneer de gelegenheid zich voordoet, maar Naomi moet Ruth drie keer vragen om terug te gaan naar haar familie. Ruth weigert echter drie keer. Naomi besluit dan om Ruth mee te nemen naar Bethlehem. Naomi test Ruth bewust zo vaak volgens Burmannus, om te zien of zij bij haar besluit zal blijven en echt voor Naomi’s God zal kiezen.⁶⁵

⁶⁰ Van Lodenstein (1991), 366.

⁶¹ T. Fuller (1654), 63.

⁶² Bernard (1628), 78-79.

⁶³ Ibidem, 177.

⁶⁴ Ibidem, 467.

⁶⁵ Burmannus (1675), 346-347.

Deze keuze maakt Ruth volgens Fuller op het moment dat zij het volgende spreekt: ‘Thy God shall be my God.’⁶⁶ Hij stelt daarbij de vraag hoe Ruth de God van Naomi heeft leren kennen. Zoals Abraham zijn kinderen heeft geleerd God te vertrouwen, zo catechiseert en leert Naomi Ruth over de enige ware God.⁶⁷ Naomi reist met haar schoondochter, zodat God in haar gevormd wordt. Het is haar wens en gebed, dat zij een instrument mag zijn in de bekering van haar schoondochter.

Bernard benadrukt weinig en behandelt alle verzen uitgebreid, toch licht hij net als zijn voorgangers de bekering van Ruth toe. Hij begint met het feit dat de vrouwen op weg zijn naar Bethlehem. Orpa en Ruth zijn beiden nog bij Naomi.⁶⁸ Naomi heeft haar schoondochters niet opgedragen mee te gaan, ze ondernemen de reis vrijwillig.⁶⁹ Bernard geeft aan, net als Burmannus en Fuller, dat Naomi haar schoondochters wil testen. Ze zou hen namelijk meenemen naar een voor hen onbekend land met een onbekende god. Volgens Bernard komt zij er, door hen te testen, achter dat er één verrot is van binnen en de ander deugdelijk.⁷⁰ Bij beide vrouwen ziet ze passie en hoort ze vastberadenheid. In eerste instantie houdt Orpa namelijk vol, maar kort daarna geeft ze op, terwijl Ruth niet van Naomi’s zijde wil wijken. Bernard maakt hier een vergelijking met een test van Satan. Net als bij Job en Christus zegeviert Satan niet in het begin, maar hoopt hij aan het eind te overwinnen. Bernard wil een les meegeven aan zijn lezers, dat men niet bij de eerste keer moet denken dat een verleiding is weerstaan, want men kan telkens opnieuw getest worden. Als men dan aan het eind kan overwinnen, zal er glorie zijn tot in de eeuwigheid.⁷¹

Als derde willen Burmannus en Fuller aangeven dat Ruth haar keuze vrijwillig maakt. Burmannus zegt dat Ruth uit een zuivere liefde de godsdienst aanneemt op het moment dat zij besluit met Naomi mee te gaan. Hij meent dat men net als Ruth moet zijn door vrijwillig de keuze te maken om de Heer te volgen.⁷² Fuller maakt een vergelijking met de mensen in zijn tijd. Heidenen die zich willen bekeren, worden niet zomaar in de kerk opgenomen zonder bewijs van goede wil. Christenen moeten ook uit vrije wil en overtuiging het geloof aanhangen en dit niet veinzen: ‘Wherefore without their minds would I do nothing, that their going might not be as it were of necessity, but willingly.’⁷³

Als laatste heeft Ruth, vooral volgens Burmannus en Fuller, een duidelijke voorbeeldfunctie voor de gelovige van de zestiende en zeventiende eeuw. Het is met hun nadruk op bekering en belijden van zonde vooral een waarschuwing niet te zijn als Orpa, maar te zijn zoals Ruth. Men moet zich inzetten

⁶⁶ T. Fuller (1654)102-103.

⁶⁷ Ibidem, 102-103.

⁶⁸ Bernard (1628), 42.

⁶⁹ Ibidem, 43.

⁷⁰ Ibidem, 45.

⁷¹ Ibidem, 59-60.

⁷² Burmannus (1675), 346-347.

⁷³ T. Fuller (1654), 48, 49.

voor het goede en vooral standvastigheid tonen in de ware godsdienst volgens Burmannus. De ware godsdienst moet echter niet aangenomen worden om er voordeel uit te halen.⁷⁴

Fuller maakt net als Burmannus de vergelijking met de bevolking in zijn eigen tijd. Hij wil hen waarschuwen dat ze moeten waken niet van het goede pad af te dwalen, zoals Orpa. In Orpa's val wordt de eigen zwakte weerspiegeld.⁷⁵ Het goede voorbeeld kan gezien worden in de volharding van Ruth. Fuller benadrukt haar afkomst nogmaals en meent dat er bij niemand een groter geloof gevonden kan worden, zelfs niet in heel Israël.⁷⁶

Thema's in de prent- en schilderkunst

Binnen de kunsten is Naomi die haar schoondochters wegzendt, of de keuze van Ruth, een heel gangbaar thema. Het is zelfs één van de meest afgebeelde thema's binnen het verhaal van Ruth.

Voor de omslag in de schilderkunst van Orpa's afscheid naar de keuze van Ruth valt op. Het is een omslag die opvallend genoeg goed overeenkomt met de denkwijze van de theologen. De prenten van Goltzius en Galle laten nog het afscheid zien, maar op de schilderijen wordt expliciet getoond dat er een ommekeer plaats vindt in het leven van Ruth: het moment waarop zij aangeeft voor Naomi's God te kiezen, de god van de joden. Net als de theologen benadrukken de schilders hoe belangrijk het is dat Ruth deze keuze heeft gemaakt en zich niet op andere gedachten heeft laten brengen. Hun schilderijen kunnen als waarschuwing dienen om niet te zijn zoals Orpa, maar om net als Ruth standvastig te zijn in het geloof.

Deze standvastige houding komt duidelijk naar voren op de werken van Lastman, Backer, Drost en Victors. We zien haar namelijk met felle handgebaren duidelijk maken dat ze niet terug zal keren naar Moab, hoe graag Naomi dat in eerste instantie ook wil. Naomi wijst Orpa op deze werken vaak nog na, gebaart naar Ruth en maakt het de toeschouwer heel duidelijk dat de vrouwen het niet met elkaar eens zijn. Met name voor Backer is het niet verwonderlijk dat hij een dergelijk thema afbeeldt. Backer is doopsgezind en in dit soort kringen is het gebruikelijk te vermanen en terecht te wijzen. Zijn werken gaan ongewoon vaak over zondaars die tot de orde worden geroepen. Zijn schilderij over Ruth is hier een voorbeeld van.⁷⁷

⁷⁴ Burmannus (1675), 346-347.

⁷⁵ T. Fuller (1654), 86.

⁷⁶ Ibidem, 98, 99.

⁷⁷ Van Eck (2013), 67.

Ruth 2

De theologen verschillen van mening over de interpretatie van het tweede boek. Fuller en Bernard zijn redelijk eensgezind. Zij menen dat dit boek vooral draait om de rol van Ruth en haar bevalligheden. Bernard maakt dit aan het begin van het boek in ieder geval heel duidelijk:

‘[This book is about] how Ruth was intertained after shee came among God people, how shee behaved herselfe, and what favour she found of the hands of the chiefest man of the place, where she abode with her mother in law.’⁷⁸

Bernard licht toe dat ‘how shee behaved’ er vooral uit bestaat dat Ruth zo trouw is aan haar schoonmoeder. Ze vraagt nadrukkelijk haar toestemming om het veld op te gaan en graan te rapen. Daarnaast vraagt Ruth niet om het land te ontdekken of vrienden te maken, ze wenst te werken om te voorzien in hun levensonderhoud.⁷⁹ Haar trouw heeft volgens Bernard te maken met het twaalfde gebod: ‘Eert uw vader en uw moeder, opdat uw dagen verlengd worden in het land, dat u de Heere uw God geeft.’⁸⁰ Kinderen zouden Ruths voorbeeld moeten volgen, zij is maar een schoondochter, maar door haar trouw wordt ze door de Heer beloond.

Fuller zegt dat het boek gaat over twee bevalligheden van Ruth die zichtbaar worden. Als eerste is dit haar gehoorzaamheid. Ze zou nergens heen gaan zonder haar schoonmoeder, zoals Bernard ook zegt. Hij ziet zoveel plichtsbesef zelfs niet in zijn eigen tijd, in dochters naar hun moeders. Deze dochters die zichzelf verloven, zonder hun ouders in te lichten, of zelfs tegen hun wensen in. Naast haar gehoorzaamheid benadrukt Fuller nog iets anders dan Bernard: haar vlijt. Hij meent dat Ruth van een goede afkomst is. Ze werkt in Israël lange dagen op het veld om zichzelf en haar schoonmoeder te voeden, terwijl ze niet gewend is te werken.⁸¹ Hij vergelijkt haar harde werken met het geloofsleven. Waar anderen snel moe worden en van werk naar luiheid keren, werkt Ruth echter de hele dag door. De gelovige zou haar vlijt in zijn geloofsleven moeten imiteren, in het werken aan zijn redding.⁸²

⁷⁸ Bernard (1628), 126.

⁷⁹ Ibidem, 134.

⁸⁰ Exodus 20:12.

⁸¹ T. Fuller (1654), 133-134.

⁸² Ibidem, 148-149.

Burmannus probeert in boek twee in plaats van Ruth te prijzen vooral Boaz meer op de voorgrond te plaatsen. Hij benoemt zijn deugden, vooral hoe hij met Ruth omgaat en waarom hij voor haar kiest:

‘In Boaz siet men een voorbeeld van beleefdheid/vriendelijkheid ende spraaksaamheid; selfs met de geringe/ ook van eene erkennisse der deugden van Ruth, eene vreemde en heidensche vrouwe/ ende eene bysondere mildadigheid/ selfs boven de uiterlikke geboden des wets.’⁸³

Volgens Burmannus zou Boaz als voorbeeld moeten dienen: in hem moet men een verbeelding zien van goede eigenschappen. Burmannus noemt bijvoorbeeld zijn beleefdheid, maar daarnaast ook zijn sober- en matigheid. En het belangrijkste, bij alles wat Boaz doet, houdt hij de Heer in ere.⁸⁴

Thema's in de prent- en schilderkunst

Wanneer binnen de kunsten gekeken wordt naar het tentoonstellen van de vlijt en trouw van Ruth, zoals Fuller en Bernard beschrijven, valt op dat op bijna alle werken Ruth aan het werk is of heeft gewerkt. Het resultaat van haar arbeid, een bundel met aren, ligt meestal naast haar of draagt ze in haar armen. Het is echter aannemelijk dat deze overeenkomst in woord en beeld toevallig is en dat de schilders en theologen los van elkaar hetzelfde willen benadrukken. De schilders zijn namelijk niet afgeweken van de prenten van Goltzius en Galle, die beiden hetzelfde thema verbeelden bijna honderd jaar voordat de theologen hierover schrijven.

Victors lijkt Boaz op de voorgrond te zetten door de maaltijd met de knechten te verbeelden en is daarmee de enige die afwijkt van het thema. Boaz zorgt op deze werken namelijk goed voor zijn knechten. Hij ziet erop toe dat ze rust nemen en dat er genoeg te eten en te drinken is, zoals het een goed christen betaamt. Dit is ook hoe Burmannus Boaz beschrijft. Volgens Burmannus is Boaz betrokken en geeft hulp aan hen die dat nodig hebben, zoals op de schilderijen van Victors te zien is. Wederom moet opgemerkt worden dat een dergelijke overeenkomst tussen schrift en kunstwerk ver gezocht is. Opvallend is natuurlijk wel dat Victors de enige schijnt te zijn die een dergelijke verbeelding maakt van boek twee. Victors heeft zijn werk echter twintig jaar eerder gemaakt dan Burmannus het zijne heeft geschreven.

Ruth 3

Net als Fuller en Bernard Ruth prijzen in boek twee, zo doet Burmannus dat in boek drie. In haar ziet hij een: ‘exempel van gehoorszaamheid om den raad hare schoon-moeder te volgen [...] nebens eene zedigheit/kuisheid ende vergenoegzaamheid in alles wat haar voorquam.’⁸⁵ Ofwel: ‘dat sy een

⁸³ Burmannus (1675), 351.

⁸⁴ Ibidem, 351.

⁸⁵ Ibidem, 355.

deugdelijk wijf was.’⁸⁶ Net als Bernard zegt Burmannus dat gehoorzaamheid en zedigheid de eigenschappen zijn die Boaz aantrekken in Ruth. Hij licht toe dat noch haar ‘aanzienlijke’ afkomst, noch haar schoonheid de reden is dat Boaz Ruth liefheeft. Hun latere huwelijk is gegrond op haar deugden.⁸⁷

Bernard gaat, in tegenstelling tot Burmannus, meer in op de inhoud van boek drie. Hij zegt dat dit hoofdstuk gaat over Naomi en ‘her care to provide a march for Ruth to require her labour and love towards her: wherein may be observed her advice, the execution and the good event of the same.’⁸⁸ Bernard doelt op het advies van Naomi aan Ruth. Zij moet zich baden, zalven en kleden alvorens naar Boaz te gaan. In de schuur wordt Naomi’s plan uitgevoerd en het boek eindigt met de gelukkige afloop dat Boaz instemt met het losserschap.

Thema’s in de prent- en schilderkunst

Het is vooral dit laatste, het advies van Naomi aan Ruth, dat Goltzius en Galle uitlichten, maar dat de schilders niet oppakken. Het is namelijk de ontmoeting in de schuur die wordt afgebeeld op de prenten. Deze ontmoeting toont de zorgvuldige planning van Naomi: Ruth heeft zich gebaad, gekleed en is naar Boaz gegaan (‘her advice’), dan volgt de eigenlijke ontmoeting: Ruth kruipt bij Boaz onder het kleed en vraagt hem haar lossers te zijn (‘the execution’). Het boek eindigt met Boaz die zich houdt aan zijn belofte en hij geeft Ruth een zak met zes maten gerst mee (‘good event of the same’). Dit is zoals Bernard het heeft verwoord. In boek drie is dit echter de enige gebeurtenis die van belang is. Het is daarom geen wonder dat zowel Bernard als Goltzius en Galle dit thema benadrukken.

Verder is het blijkbaar een weinig spannend boek en spreekt het niet tot de verbeelding, want het is niet opgepakt in de schilderkunst. Net als de theologen schijnen de kunstenaars weinig met dit boek te kunnen. Fuller heeft namelijk dit boek en het volgende boek overgeslagen en Burmannus wijdt uit over wat Bernard en Fuller al hebben gedaan in het tweede boek: de deugden van Ruth. Het lijkt daarom louter opvulling van boek drie, vooral omdat de Bijbel over niets anders noemt dan de nacht in de schuur.

Ruth 4

Het laatste boek gaat volgens Burmannus en Bernard vanzelfsprekend over het huwelijk tussen Boaz en Ruth, de geboorte van Obed en de lijn die daarmee voortgezet wordt naar Christus. Burmannus wil daarbij graag aantonen dat we in Ruth een voorbeeld moeten zien van de barmhartigheid van God, die haar, een Moabitische en een heidense vrouw, de eer aandoet om een ‘voor-moeder Christi’ te zijn.⁸⁹ God heeft dit eerder al gedaan bij Rachab: de jood Boaz wordt geboren uit de heidense Rachab. Hij

⁸⁶ Burmannus (1675), 355.

⁸⁷ Ibidem, 355.

⁸⁸ Bernard (1628), 243.

⁸⁹ Burmannus (1675), 364.

trouwt de heidense Ruth en uit deze verbintenis komt Christus voort: hij zal een zaligmaker worden voor zowel de joden als de heidenen. Het is een bijzonder bewijs van de voorzienigheid van God.⁹⁰

Bernard komt via een korte opsomming van de vorige hoofdstukken terecht bij wat hij net als Burmannus het belangrijkste vindt, namelijk de geboorte van Obed en daarmee de genealogie van Christus:

‘This chapter is the last of the Booke and the last part of the Historie: for the first sheweth how Ruth came to Bethlehem; the second, how she behaved herselfe when she came there: the third, her contract with Boaz. And this, the solemnization of the marriage: where is declared what went before, and how it was effected, then the marriage itselfe, and the great applause of the people and Elders thereto. Thirdly, the happy issue there of in the conception and birth of Obed. And lastly a Genealogie from Pharez unto David, the king and prophet of Israel, and the type of Jesus Christ, who according to the flesh sprung from his loynes.’⁹¹

Thema's in de prent- en schilderkunst

Boek vier toont volgens de theologen de kern van het boek Ruth, namelijk de lijn die voortgezet wordt naar Christus. Dat hier in de prentkunst niet naar verwezen wordt, is opvallend. Galle en Goltzius hebben hun werken niet gebaseerd op deze kern, maar op de lossing in de stadspoort, waar Boaz het erfdeel van Elimelech ontvangt door de schoen van de eerste lossen aan te nemen. Naast deze prenten zijn er wederom geen schilderijen, behalve de twee werken van Victors die enigszins dezelfde scène verbeelden als Goltzius en Galle. Ook hij toont de lossing in de stadspoort, maar verwijst daarnaast op een van de werken wél naar de kern van het boek Ruth. Op zijn werk uit 1653 voegt hij Ruth, Naomi en Obed toe, terwijl laatstgenoemde op dat moment nog niet eens is geboren. In deze scène betekent dat een vooruitwijzing naar wat er te gebeuren staat, de voortzetting van de lijn van Christus. Dit schilderij is zoals vermeld in het vorige hoofdstuk een directe verwijzing naar de werken van Flavius Josephus, maar toont dus wel aan dat Victors rekening houdt met de kern van het boek Ruth.

Conclusie

Ruth is een inspiratiebron voor theologen uit de zeventiende eeuw, ze schrijven vol lof over haar en haar eigenschappen. Deze worden, samen met die van Boaz, veelvuldig geprezen. Tevens wordt haar positie als heiden in de stamboom van Christus duidelijk gemaakt.

Het beeld dat theologen van Ruth hebben, komt gedeeltelijk overeen met wat we van haar zien op de schilderijen. In het eerste boek leggen de theologen de nadruk op de volharding van Ruth en op haar vrijwillige keuze om met Naomi mee te gaan. De schilders laten ook zien welke discussie zich

⁹⁰ Burmannus (1675), 364.

⁹¹ Bernard (1628), 335.

tussen de vrouwen afspeelt en dat Ruth weigert terug te gaan naar Moab. In het tweede boek prijzen de theologen de vlijt en trouw van Ruth. Twee eeuwen aan kunstwerken laten zien dat Ruths werk op de velden niet onopgemerkt blijft. Daarnaast is een kleine overeenkomst te zien tussen de werken van Bernard en Goltzius en Galle voor wat betreft de thema's van boek drie. De theoloog en de prentkunstenaars willen uitdragen dat het opvolgen van Naomi's advies ertoe leidt dat Boaz zijn plicht als losser op zich neemt. Victors verwijst, met het toevoegen van Obed op zijn schilderij naar boek vier, duidelijk naar de kern van het boek Ruth. Dit komt overeen met wat de theologen willen uitdragen, namelijk de genealogie van Christus benadrukken. Het beeld van Ruth, dat zowel de theologen als de schilders willen uitdragen, lijkt dus enigszins overeen te komen. Beide groepen laten zien dat Ruth een rolmodel kan zijn voor de gelovige en dat iemands afkomst hier niets aan verandert.

Conclusie

Voor het eerst is met deze scriptie een overzicht gegeven van de kunstwerken met Ruth als onderwerp ten tijde van de reformatie in Nederland. Een dergelijke lijst bestond natuurlijk al, want deze werken waren reeds bekend, maar ze zijn nog niet eerder zo uitgebreid beschreven. Voor het onderzoek is uitgegaan van vierendertig werken, vervaardigd in de zestiende en zeventiende eeuw. Daarnaast is duidelijk geworden welke thema's uit het boek Ruth nadrukkelijk belicht zijn in de kunsten, en in welke mate deze thema's overeenkomen met thema's die theologen uitlichten in hun traktaten.

Samenvatting

Het Bijbelboek Ruth toont het verhaal van de gelijknamige vrouw Ruth. Het is een verhaal dat boven alles haar trouw en doorzettingsvermogen toont. Deze eigenschappen laten zien dat zij, ongeacht haar afkomst, uitverkoren is om stammoeder van Christus te worden. Dit Bijbelverhaal is vergeleken met de adaptatie van de joodse geschiedschrijver Flavius Josephus. Zijn werk wordt naast de Bijbel veelvuldig geraadpleegd door kunstenaars in de zestiende en zeventiende eeuw. Josephus heeft echter meer belangstelling voor de meer beroemde figuren, bijvoorbeeld Abraham. Over Ruth schrijft hij kort en bondig. Sommige, voor Josephus onbelangrijke, details die in de Bijbel benoemd worden, laat hij achterwege zodat ze het verloop van het verhaal niet verstoren. Hij voegt opmerkelijk genoeg wel een gebeurtenis toe dat in de Bijbel niet beschreven wordt, namelijk dat Ruth de eerste losser in het gezicht spuugt.

De kunstwerken verbeelden thema's uit een van de vier boeken van Ruth. Thema's uit boek één en vooral boek twee zijn uitzonderlijk populair. Van de werken die bekend zijn, verbeeldt ongeveer de helft van de kunstenaars thema's uit boek twee. Hendrick Goltzius en Philips Galle stellen met hun prentenseries het voorbeeld voor de kunstwerken die zullen volgen. De verbeelding van het boek Ruth in de zestiende en zeventiende eeuw laat zien dat alle kunstenaars in minder of meerdere mate terugverwijzen naar deze series. Over het algemeen blijven de afgebeelde thema's namelijk hetzelfde.

De Nederlandse en Engelse theologen uit de zeventiende eeuw schrijven uitgebreid over Ruth. Hun (gedeelde) visie op dit boek is, dat dit geschreven is omdat Ruth deel uitmaakt van het geslachtsregister van Christus. Een opmerkelijk detail is dat Ruth van heidense afkomst is, dit is een belangrijk aspect van het boek Ruth. Het toont aan dat zelfs iemand met een 'bezoedelde' afkomst een voorouder kan zijn van Christus. De theologen willen echter laten zien dat het verhaal van Ruth over meer gaat dan alleen de genealogie van Christus, Ruth is namelijk een zeer bewonderenswaardig persoon. Zij bezit eigenschappen waar ieder een voorbeeld aan zou kunnen nemen. De thema's die theologen uitlichten, zien we ook grotendeels terug in de kunsten.

Eindconclusie

Zoals in de inleiding duidelijk is geworden, zijn verbeeldingen naar het boek Ruth buiten de zestiende en zeventiende eeuw zeldzaam. Een lijst met kunstwerken uit deze periode over dit boek was al bekend, maar een dergelijke analyse over (een groot gedeelte van) deze werken is nog niet gemaakt. Met deze scriptie heb ik aandacht kunnen besteden aan de ontwikkeling die zich per thema heeft voorgedaan. Aan de hand van het Bijbelverhaal en de adaptatie van Flavius Josephus zijn de vier boeken van Ruth kort uitgelegd en zijn de bijzonderheden aangestipt. De schilders uit de zestiende en zeventiende eeuw volgen het voorbeeld van de prentkunstenaars. Ze gaan één thema uit een van de vier boeken van Ruth verbeelden. Thema's naar boek één en twee zijn uitzonderlijk populair. Sommige kunstwerken wijken echter lichtelijk af van de door Goltzius en Galle geïnitieerde thema's. De kunstenaars lijken daarnaast (onbewust) aan te sluiten op enkele schriftelijke uitingen van theologen uit de zeventiende eeuw en de werken van Flavius Josephus. Met deze scriptie zijn de verbeeldingen van het boek Ruth daarom op een nieuwe manier belicht, door de ontwikkeling per thema te tonen en te laten zien wie aan het begin stonden (Goltzius en Galle). Ook is duidelijk geworden dat zowel kunstenaars als theologen (gedeeltelijk) hetzelfde beeld van Ruth willen weergeven, woord en beeld sluiten daarmee goed op elkaar aan.

Suggesties voor verder onderzoek

De historieschilderkunst, en daarmee de verbeelding van het boek Ruth, beleeft haar piek in de zestiende en zeventiende eeuw. In een vervolgonderzoek zou een completer beeld geschetst kunnen worden, door een analyse van alle werken naar het boek Ruth te maken. Vóór de zestiende eeuw zijn er namelijk weinig werken bekend en na de zeventiende eeuw zwakt de populariteit van Ruth af, er blijven echter genoeg werken over die meegenomen zouden kunnen worden in verder onderzoek.

Een beperking voor dit onderzoek is dat er weinig theologen over Ruth lijken te schrijven, in ieder geval niet in Nederland. Het zou nuttig kunnen zijn om het onderwerp breder te maken door over de landsgrenzen heen te kijken en meerdere theologen te raadplegen.

English summary

The aim of this thesis was to give an analysis about the works of art depicted in the sixteenth and seventeenth century, which themes are specifically shown through the centuries? These themes were to be compared to the treatises of the theologians to see if word and image concur.

The book of Ruth tells a story that shows the loyalty and perseverance of the woman named Ruth. The story in the Bible is compared to the adaptation of Flavius Josephus (37-100), the *Jewish Antiquities* (93-94). His work is often consulted by artists in the sixteenth and seventeenth century. Josephus, however, is more interested in more famous figures, for example Abraham. He writes succinctly about Ruth, even details of the story are being left out when they don't disturb the storyline. Remarkably, he adds one thing in the end that isn't mentioned in the Bible: Ruth is at the city gate to take the shoe from the redeemer. This is a detail that Jan Victors (1619-1676) would imitate: he also depicts Ruth at the gate.

The works of art in the sixteenth and seventeenth century depict themes from one of the four books of Ruth. Themes of book one and two are exceptionally popular. Hendrick Goltzius (1558-1617) and Philips Galle (1537-1612) have set an example with their prints for the works of art that would follow. Almost all artists in the sixteenth and seventeenth century refer back to these series. The depicted themes have stayed the same throughout the centuries, only a few exceptions remain.

The Dutch and English theologians of the seventeenth century write extensively about Ruth. Their (shared) opinion is that the book of Ruth was written because it shows the genealogy of Christ. An important aspect is that Ruth is of pagan descent; she has a blemished origin, but is still part of this genealogy. The theologians want to show that she is more than only a pagan in the line of Christ, she is in fact a very admirable person. The qualities that the theologians emphasize are also being shown in the works of art, for example her loyalty, perseverance and her diligence.

Bibliografie

Jan Bialostocki, 'The Doctus Artifex and the Library of the Artist in the XVIth and XVIIth centuries', *The message of images*, Wenen 1988, 150.

Richard Bernard, *Ruths recompence: or a commentarie upon the booke of Ruth*, Londen 1628, 42, 43, 45, 59-60, 76-79, 91, 170, 171, 177, 195, 467, 472.

Teunis Brienens, *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, Den Haag 1989, 20, 21.
Benjamin Brook, *The Lives of the Puritans*, deel 2, Montana 2007, 459, 460.

Franciscus Burmannus, *De Rigteren Israels, ofte Uitlegginge ende Betragtinge van de Boeken Josua, der Rigteren ende Ruth*, Utrecht 1675, 346-347, 351, 355, 356, 363-364.

Sebastiaan Dudok van Heel, *De jonge Rembrandt onder tijdgenoten*, Nijmegen 2006, 390.

Xander van Eck, 'Schilderkunst en religieuze verdraagzaamheid in de Gouden Eeuw', in: *Vormen van verdraagzaamheid*, Zwolle 2013, 67.

Karl Enenkel, *Meditatio – Refashioning the Self. Theory and practice in Late medieval and Early modern Intellectual culture*, Leiden 2011, 413.

Morris Joseph Fuller, *The life, times and writings of Thomas Fuller*, Londen 1886, 16, 28.

Thomas Fuller, *Two Sermons: the first, Comfort in calamitie, teaching to live well, the other, The grand assizes, minding to dye well*, Londen 1654, 2, 46- 49, 63, 86, 98, 99, 102-103, 133-134, 148-149, 155, 161-162, 180, 223.

Sam Janse, 'Waarom wij nog steeds Josephus lezen', *Reformatorisch Dagblad*, 28 mei 2008.

Willem Jan Kooiman, *Luther en de Bijbel*, Baarn 1977, 162, 164, 165.

Jodocus van Lodenstein, *Overdenkingen: Dagelijkse meditatie over het gehele jaar*, Houten 1991, 366.

Volker Manuth, 'Die Augen des sünders', in: *Artibus et Historiae, an art anthology*, volume 21, Wenen 1990, 188-190.

Brian McGing, *Jewish Antiquities*, Hertfortshire 2006, VII, IX, XI, XIII, XIV, XV.

Donald McKim (red.), *The Cambridge companion to John Calvin*, Cambridge 2004, 111.

Fik Meijer (vert.), *De oude geschiedenis van de joden*, Amsterdam 2005, 448, 449, 450, 451.

Doede Nauta (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel II, Kampen 1988, 111, 112, 443, 461.

Doede Nauta (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, deel III, Kampen 1988, 253.

Thomas Parker, *Calvin's Old Testament Commentaries*, Edinburgh 1986, 33-34.

Marten Stol, *Vrouwen van Babylon: prinsessen, priesteressen en prostituees in de bakermat van de cultuur*, Utrecht 2012, 181.

Werner Sumowski, *Gemälde der Rembrandt-schüler*, deel II, New York 1979, 719.

Christian Tümpel, *Het Oude Testament in de schilderkunst van de Gouden Eeuw* (tent. cat. Joods Historisch Museum Amsterdam), Zwolle 1994, 83, 85, 126, 134.

Illustraties

Afbeelding 1

Omgeving Jan van Scorel, *Ruth en Naomi op de akkers van Boaz*, 1530, olie op paneel, 70 x 58 cm, Kunsthistorisches Museum, Wenen.

Afbeelding 2

Dirck Volkertszoon Coornhert, *De geschiedenis van Ruth en Boaz*, 1550, gravure, 29.8 x 86.2 cm, Museum Boijmans van Beuningen, Rotterdam.

Afbeelding 3

Anoniem (trant van Jan van Scorel), *Boaz hoort zijn dienaar uit over Ruth*, ca. 1550-1599, olie op paneel, 44 x 85 cm, Museum Catharijneconvent, Utrecht.

Afbeelding 4

Hendrick Goltzius, *Orpa verlaat Ruth en Naomi*, 1576, gravure, 21.7 x 27.5 cm, Rijksmuseum, Amsterdam.

Afbeelding 5

Hendrick Goltzius, *Ruth leest aren in het veld van Boaz*, 1576, gravure, 20.8 x 27.4 cm, Rijksmuseum, Amsterdam.

Afbeelding 6

Hendrick Goltzius, *Ruth en Boaz in de graanschuur*, 1577, gravure, 21.4 x 27.9 cm, Rijksmuseum, Amsterdam.

Afbeelding 7

Hendrick Goltzius, *Boaz en de ouderlingen*, 1578, gravure, 21.8 x 27.8 cm, Rijksmuseum, Amsterdam.

Afbeelding 8

Philips Galle naar Adriaan de Weerdt, *Orpa verlaat Ruth en Naomi*, 1579, gravure, 21.3 x 27.3 cm, Rijksmuseum, Amsterdam.

Afbeelding 9

Philips Galle naar Adriaan de Weerdt, *Ruth knielt voor Boaz*, 1579, gravure, 21.5 x 27.5 cm, Rijksmuseum, Amsterdam.

Afbeelding 10

Philips Galle naar Adriaan de Weerdt, *Ruth slaapt aan het voeteneinde van Boaz*, 1579, gravure, 21.4 x 27.1 cm, Rijksmuseum, Amsterdam.

Afbeelding 11

Philips Galle naar Adriaan de Weerdt, *Boaz koopt het land van Ruth en Naomi*, 1579, gravure, 21.3 x 27 cm, Rijksmuseum, Amsterdam.

Afbeelding 12

Jan Collaert II, *Ruth*, ca. 1588-1595, gravure, 15.8 x 9.5 cm, Rijksmuseum, Amsterdam.

Afbeelding 13

Bartholomeus Breenbergh, *Zuidelijk ruïnelandschap met Naomi, die haar schoondochters wegzendt*, ca. 1613-57, olie op paneel, 45.5 x 67 cm, privé collectie.

Afbeelding 14

Pieter Lastman, *Naomi stuurt haar schoondochters weg*, 1614, olie op doek, 65 x 88.5 cm, Niedersächsisches Landesmuseum, Hannover.

Afbeelding 15

Pieter de Grebber, *Ruth en Naomi*, 1628, olie op doek, 90.2 x 71.4 cm, privé collectie.

Afbeelding 16

Rembrandt, *Ruth en Naomi op weg naar Bethlehem*, 1638-39, pen en inkt op papier, 16.5 x 11.2 cm, Boijmans van Beuningen, Rotterdam.

Afbeelding 17

Jacob Adriaenszoon Backer, *Naomi zendt Ruth*, 1641, olie op paneel, 67.9 x 92.6 cm, privé collectie.

Afbeelding 18

Jacob Jordaens, *Boaz*, 1641-42, olie op doek, 194.3 x 78.1 cm, The John and Mable Ringling Museum of Art, Sarasota.

Afbeelding 19

Jacob Jordaens, *Ruth en Naomi*, 1641-42, olie op doek, 194.2 x 78.1 cm, The John and Mable Ringling Museum of Art, Sarasota.

Afbeelding 20

Nicolaas Berchem, *Ruth vertelt haar verhaal aan Boaz*, 1647, olie op paneel, 32.5 x 44 cm, privé collectie.

Afbeelding 21

Rembrandt, *Ruth en Boaz op de akker*, 1648-49, pen op papier, 18.3 x 20.5 cm, Musée du Louvre, Parijs.

Afbeelding 22

Jacob Symonszoon Pynas, *Ruth vertelt Naomi dat zij bij haar zal blijven*, 1650, olie op paneel, 68 x 94.3 cm, privé collectie.

Afbeelding 23

Rembrandt, *Boaz geeft Ruth zes maten gerst*, 1650, pen op papier, 13 x 14 cm, Rijksmuseum, Amsterdam.

Afbeelding 24

Gijsbert Jansz. Sibilla, *Ruth voor Boaz*, 1650, olie op doek, afmetingen onbekend, Gemeentemuseum, Weesp.

Afbeelding 25

Gerbrand van den Eeckhout, *Boaz spreekt tot Ruth in het veld*, 1651, olie op doek, 52.5 x 61.5 cm, Kunsthalle, Bremen.

Afbeelding 26

Jan Victors, *Boaz ontvangt de schoen*, 1651, olie op doek, 74 x 87 cm, Städelches Kunstinstitut, Frankfurt.

Afbeelding 27

Willem Drost, *Ruth en Naomi*, 1652, olie op doek, 71 x 89 cm, Ashmolean Museum, Oxford.

.Afbeelding 28

Jan Victors, *Ruth en Naomi*, 1653, olie op doek, 108.5 x 137 cm, privé collectie.

Afbeelding 29

Jan Victors, *Ruth en Boaz*, 1653, olie op doek, 181 x 201 cm, Statens Museum voor de Kunst, Kopenhagen.

Afbeelding 30

Jan Victors, *Ruth en Boaz*, 1653, olie op doek, 181.6 x 225.7 cm, privé collectie.

Afbeelding 31

Jan Victors, *Boaz ontvangt de schoen*, 1653, olie op doek, 180 x 202 cm, Städelches Kunstinstitut, Frankfurt.

Afbeelding 32

Gerbrand van den Eeckhout, *Boaz en Ruth*, 1655, olie op doek, 75.2 x 85 cm, Boijmans van Beuningen, Rotterdam.

Afbeelding 33

Gerbrand van den Eeckhout, *Boaz beveelt zijn dienaar*, 1666, olie op doek, 65.5 x 80 cm, privé collectie.

Afbeelding 34

Arent de Gelder, *Ruth en Boaz*, 1690-1699, olie op doek, 41 x 67 cm, Kaiser Friedrichmuseum, Berlijn.

Verantwoording illustraties

1. https://www.kunstkopie.nl/kunst/jan_van_scorel/ruth_and_naomi_in_the_field_of_hi.jpg (geraadpleegd 29 april 2015).
2. Friedrich Hollstein, *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts, ca. 1450-1700*, deel IV, Rotterdam 2003, 228.
3. Antonius Rientjes, *Catalogus schilderijen aartsbisschoppelijk museum*, Utrecht 1948, 125.
4. Arno Dolders (red.) 'Netherlandish artists', *The Illustrated Bartsch*, deel 7, New York 1987, 12.
5. Arno Dolders (red.) 'Netherlandish artists', *The Illustrated Bartsch*, deel 7, New York 1987, 12.
6. Arno Dolders (red.) 'Netherlandish artists', *The Illustrated Bartsch*, deel 7, New York 1987, 14.
7. Arno Dolders (red.) 'Netherlandish artists', *The Illustrated Bartsch*, deel 7, New York 1987, 14.
8. Arno Dolders (red.) 'Netherlandish artists', *The Illustrated Bartsch*, deel 7, New York 1987, 26.
9. Arno Dolders (red.) 'Netherlandish artists', *The Illustrated Bartsch*, deel 7, New York 1987, 27.
10. Arno Dolders (red.) 'Netherlandish artists', *The Illustrated Bartsch*, deel 7, New York 1987, 28.
11. Arno Dolders (red.) 'Netherlandish artists', *The Illustrated Bartsch*, deel 7, New York 1987, 29.
12. Jacolien Wubs, *Vierendertig Illustere Bijbelse vrouwen naar ontwerp van Maarten de Vos: uitvinder of samenbrenger*, Utrecht 2013, 18.
13. <https://rkd.nl/nl/explore/images/record?query=bartholomeus+breenbergh+ruth&start=0> (geraadpleegd 29 april 2014).
14. Christian Tümpel, *Het Oude Testament in de schilderkunst van de Gouden Eeuw* (tent. cat. Joods Historisch Museum Amsterdam), Zwolle 1994, 139.
15. <https://rkd.nl/nl/explore/images/record?query=de+grebber+ruth&start=1> (geraadpleegd 29 april 2015).
16. Otto Benesch, *The Drawings of Rembrandt*, deel I, Londen, 1955, 44.
17. <https://rkd.nl/nl/explore/images/record?query=jacob+backer+ruth&start=0> (geraadpleegd 29 april 2015).
18. Clovis Whitfield en Elaine Banks, *Italian, Dutch, and Flemish Baroque Paintings* (tent. cat. Galerie Colnaghi New York), New York 1984, 32.

19. Clovis Whitfield en Elaine Banks, *Italian, Dutch, and Flemish Baroque Paintings* (tent. cat. Galerie Colnaghi New York), New York 1984, 33.
20. <https://rkd.nl/nl/explore/images/record?query=berchem+ruth&start=0> (geraadpleegd op 29 april 2015).
21. Otto Benesch, *The Drawings of Rembrandt*, deel III, Londen, 1955, 171.
22. <https://rkd.nl/nl/explore/images/record?query=jacob+pynas+ruth&start=0> (geraadpleegd op 29 april 2015).
23. Otto Benesch, *The Drawings of Rembrandt*, deel III, Londen, 1955, 172.
24. <https://rkd.nl/nl/explore/images/record?query=gijsbert+sibilla+ruth&start=0> (geraadpleegd op 29 april 2015).
25. Werner Sumowski, *Gemälde der Rembrandt-schüler*, deel I, New York 1979, 729.
26. Werner Sumowski, *Gemälde der Rembrandt-schüler*, deel IV, New York 1983, 2606.
27. Christian Tümpel, *Het Oude Testament in de schilderkunst van de Gouden Eeuw* (tent. cat. Joods Historisch Museum Amsterdam), Zwolle 1994, 140.
28. Werner Sumowski, *Gemälde der Rembrandt-schüler*, deel IV, New York 1983, 2666.
29. Werner Sumowski, *Gemälde der Rembrandt-schüler*, deel IV, New York 1983, 2661.
30. Werner Sumowski, *Gemälde der Rembrandt-schüler*, deel IV, New York 1983, 2656.
31. Werner Sumowski, *Gemälde der Rembrandt-schüler*, deel IV, New York 1983, 2658.
32. Werner Sumowski, *Gemälde der Rembrandt-schüler*, deel II, New York 1979, 731.
33. Werner Sumowski, *Gemälde der Rembrandt-schüler*, deel II, New York 1979, 739.
34. Werner Sumowski, *Gemälde der Rembrandt-schüler*, deel II, New York 1979, 1239.